

СЕРІЯ
«ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА»

2020

Дмитро Секиринський ВЕЛИЧНІ СОБОРИ УКРАЇНИ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

7

Дмитро Секиринський
**ВЕЛИЧНІ СОБОРИ
УКРАЇНИ**
ЕПОХИ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

7

Історична довідка

Успенський собор,
м. Володимир-Волинський

Софія Київська, м. Київ

Михайлівський собор
Видубицького монастиря, м. Київ

Успенський собор Свято-
Успенської Києво-Печерської лаври,
м. Київ

Кирилівська церква, м. Київ

Спасо-Преображенський собор,
м. Чернігів

Церква св. Пантелеймона,
м. Галич

Храм св. Івана Хрестителя,
м. Львів

Собор Успіння Пресвятої
Діви Марії, м. Львів

Вірменський собор, м. Львів

Костел св. Єлизавети, м. Хуст

Катедральний собор св. Петра і
Павла, м. Кам'янець-Подільський

Синагога, м. Шаргород

Мечеть хана Узбека,
м. Старий Крим

Велика ханська мечеть,
м. Бахчисарай

Храм п'яти конфесій, м. Судак

Мала мечеть, м. Ізмаїл

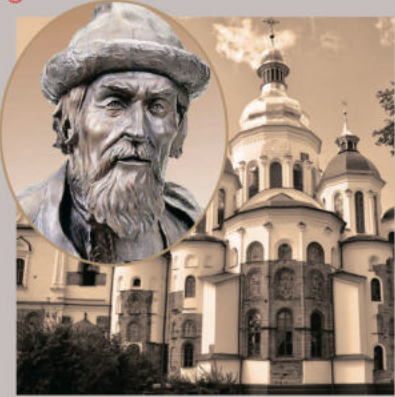

Мечеть Хан-Джамі,
м. Євпаторія

Історична довідка

Князь Ярослав Мудрий,
правив у 1019-1054

Князь Мстислав Володимирович
Чернігівський, правив у 1024-1036

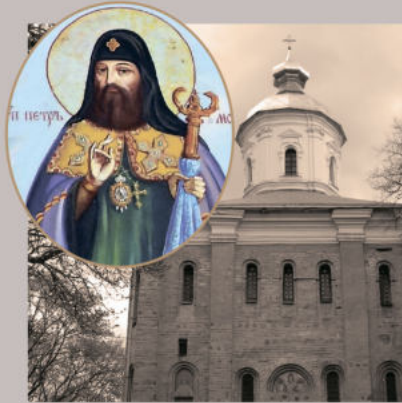
Князь Роман Мстиславич,
правив у 1199-1205

Князь Данило Романович
(Галицький),
правив у 1238-1264

Князь Василько Романович,
правив у 1228-1269

Петро Могила, митрополит
Київський, Галицький і всієї
Русі у 1632-1647

Іпатій Потій, митрополит
Київський, Галицький і всієї
Русі у 1599-1613

Гетьман Петро Сагайдачний,
правив у 1616-1622

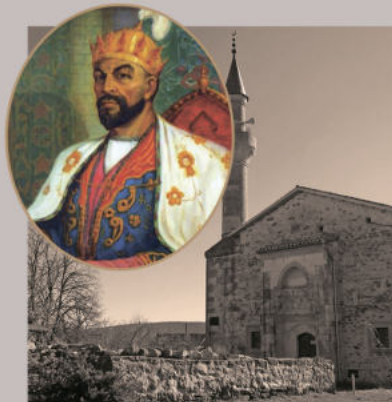
Гетьман Іван Мазепа, правив у
1687-1709

Преподобний Антоній
Печерський, 982-1037

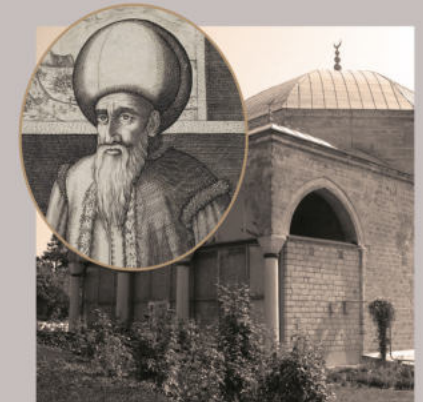
Василь-Костянтин Острозький,
1526-1608

Хан Золотої Орди Узбек,
1282-1342

Кримський хан Хаджи Ґерай,
1427-1466

Архітектор Ходжа Сінан,
1437-1486

Серія «Шкільна бібліотека»

Дмитро Секиринський

**ВЕЛИЧНІ СОБОРИ
ЇКРАЇНИ
ЕПОХИ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Посібник серії «Шкільна бібліотека»
для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Тернопіль
Астон
2020

УДК 94(477)(072)
С28

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист Міністерства освіти і науки України від 13.10.2020 № 1/11-6980)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Секиринський Д. О.

С28 Величні собори України епохи Середньовіччя : посібник серії «Шкільна бібліотека» для 7 кл. закл. заг. серед. освіти / Д. О. Секиринський. — Тернопіль : Астон, 2020. — 144 с. : іл. — (Шкільна бібліотека).

ISBN 978-966-308-780-1.

З цікавих і захопливих нарисів учні та учениці 7 класу дізнаються про архітектурні пам'ятки Русі-України періоду середніх віків та про відомих історичних осіб, з чиїми іменами пов'язана доля середньовічних храмів.

Зміст посібника і вдало дібраний ілюстративний матеріал сприяють поглибленню знань з історії України, вихованню поваги і шани до традицій, культури й мистецтва нашого краю.

Компетентнісні практично орієнтовані завдання активізують самостійну роботу, мотивують вивчати історію нашої держави.

Текст посібника співвідноситься з темами чинної навчальної програми з історії та стане у пригоді здобувачам і здобувачкам загальної середньої освіти під час опанування відповідних тем.

УДК 94(477)(072)

ISBN 978-966-308-780-1

© Секиринський Д. О., 2020

© ТзОВ «Видавництво Астон», 2020

Зміст

Передмова. Про що розповість ця книжка? 4

Храми Наддніпрянщини

Софія Київська – головний храм давньої Русі-України 5
Михайлівський собор Видубицького монастиря – храм важкої долі 17
Старовинні храми Свято-Успенської Києво-Печерської лаври 25
Кирилівська церква – унікальна пам'ятка давньої Русі-України 38
Спасо-Преображенський собор – головна святиня Чернігово-Сіверщини .. 47

Храми Західної України

Успенський собор у Володимирі-Волинському – волинська перлина ... 53
Собор в Галичі – пам'ятка романської архітектури в Україні 62
Найдавніші храми княжого Львова 68
Львівська Катедра – від короля Казимира до незалежної України 76
Вірменський собор у Львові – східне диво на Заході України 84
Костел святої Єлизавети – готична казка Закарпаття 94

Храми Поділля

Катедральний собор святих апостолів Петра і Павла – кам'янецьке диво ... 99
Синагога в Шаргороді – свідок історії юдеїв України 106

Храми Південної України

Мечеть хана Узбека в Старому Криму – пам'ятка Кримського ханату ... 112
Величні мусульманські храми Бахчисарая – ханської столиці Криму 118
Мечеть Хан-Джамі – величний мусульманський храм України 127
Мала мечеть Ізмаїльської фортеці – унікальна пам'ятка
середньовічної османської архітектури на Півдні України 133
Судацький храм п'яти конфесій – український феномен 137
Список використаної літератури 143

Про що розповість ця книжка?

Дорогі юні шанувальниці й шанувальники історії!

Пропонуємо здійснити незвичайну подорож у далеке середньовіччя Русі-України – величну епоху, що тривала з V до XV століття. Ознайомитися з нею допоможуть німі свідки тих часів – собори та храми, що збереглися в Україні.

Для подорожі середніми віками обрано найдавніші і, водночас, найвеличніші храми, які височіють на теренах України – від Києва до Чернігова на півночі, Львова й Хуста – на заході, Ізмаїла й Старого Криму – на півдні.

Чому саме храми, собори? Та й, власне, що таке храм?

Храмом називають архітектурну споруду, призначену для здійснення богослужінь і релігійних обрядів. Собори – великі або прославлені церковні будівлі. Найголовніші з таких храмів ставали центрами церковних округів, їх називали кафедральними.

Зверніть увагу, що храми, про які йдеться на сторінках посібника, – не тільки історичні пам'ятки, а й твори високого мистецтва. У них гармонійно поєднані архітектура, живопис, скульптура, література та музика.

Мандруючи, дізнаєтеся, що доля кожного храму – як життя людини: часи слави та розквіту подеколи змінювалися роками горя й занепаду.

Важливо пам'ятати, що на українських землях з давніх-давен жили і нині живуть прихильники різних релігій – християни (православні, греко-католики, римо-католики, віряни вірменської церкви), юдеї та мусульмани. Під час подорожі ознайомитесь з православними соборами, католицькими костелами, мусульманськими мечетями та юдейською синагогою – свідками різноманітної, багатокультурної і багаторелігійної історії українських земель.

Сподіваємось, що цей путівник допоможе краще зрозуміти духовне коріння нашої держави.

На сторінках посібника натрапите на запитання і завдання. Вони допоможуть краще запам'ятати прочитане, звернути увагу на дати та події. Рубрики «З легенд і переказів», «Чи знаєте ви, що...», «Архітектор розповідає», творчі проєктні завдання пошуково-діяльнісного характеру сприятимуть глибшому пізнанню історичних реалій. У пригоді також стане рубрика «Словник», у якій знайдете пояснення термінів і понять.

То як, готові? Тоді – в дорогу шляхами українського середньовіччя!

Храми Наддніпрянщини

Софія Київська – головний храм давньої Русі-України

Мандрівку середньовічними соборами України почнемо з храму, який називають Софійським собором, Софією Київською чи собором Святої Софії Премудрості Божої. Ця велична споруда упродовж століть була не тільки церковним, а й громадським і культурним центром українських земель. Собор і нині – окраса Києва. На його честь назвали навіть площу Софійською.

Коли ж побудували цей храм? Історики досі сперечаються. У «Повісті минулих літ» читаємо, що собор побудував князь Ярослав Мудрий у 1037 році на честь перемоги над печенігами 1036 року. Більшість істориків погоджуються з цією датою, саме вона зазначена в підручниках з історії.

Чи знаєте ви, що...

Новгородський літопис датує будівництво Софії 1017 роком, отож припускають, що собор почали будувати саме в цьому році, а в 1037 закінчили. Та й не віриться, що собор можна було побудувати за рік. А за «Повістю минулих літ», того самого року Ярослав збудував і Золоті ворота, і Благовіщенську церкву над ними, і ще два великі монастирі.

У німецькій «Хроніці» Титмара Мерзебурського згадується про велику пожежу в соборі, що сталася в 1018 році. А митрополит Іларіон у «Слові про Закон і Благодать» пише, що в 1022 році собор уже був відомим і що будівництво Софії почав князь Володимир Великий, а завершив його син Ярослав. Володимир помер у 1015 році, то, ймовірно, що Софію заклали раніше. Це припущення підтвердили і проведені дослідження графіті собору, які датують 1018–1036 рр.

Проте існує думка, що Собор Святої Софії заклав у 1011 році Володимир Великий, добудував його Ярослав Володимирович у 1017 році, а в 1018 році собор освятили. Отож, вірогідно, що саме Софія Київська – найдавніший собор нашої держави.

Собор Святої Софії будували за взірцем Софійського собору, що в Константинополі. Він мав стати головним храмом держави. Хоча його будували візантійські майстри, це не копія візантійської Софії.

Софія Київська (сучасне фото)

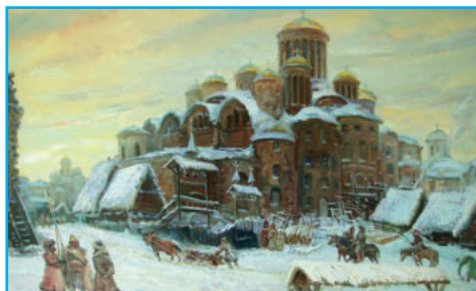

Запитання і завдання

1. Поясніть, чому, на вашу думку, історики досі сперечаються щодо дати будівництва собору.
2. Підтвердити або спростуйте чинні версії щодо років будівництва храму. Скористайтесь додатковими джерелами.

Софійський собор (реконструкція первинного фасаду – до реставрації)

Дмитро Філатов.
Софія Київська XII ст.

Архітектор розповідає

Храм був 54,6 м завширшки, 41,7 м завдовжки та 28,6 м заввишки, тобто був найбільшим на той час руським собором. Традиційно для православних церковних споруд він мав *хрестово-купольну побудову*, кожен із 13 верхів був покритий куполом, ділився на 5 *нефів* і ще були два ряди галерей.

Будували храм переважно з граніту і рожевого кварциту, які перекладали *плінфою*. Будівля мала рожевий колір, її називали навіть «рожевим дивом». Для оздоблення використовували білий і рожевий мармур. Його привозили з островів Мармурового моря. Саме з цього мармуру було виготовлено 6-тонний саркофаг, у якому згодом поховали князя Ярослава Мудрого.

Словник

Хрестово-купольна побудова – архітектурна композиція, яка складається з центрального простору під куполом (средохрестя) та «гілок», перекритих склепіннями, що примикають до нього з чотирьох боків. Так будівля набуває хрестоподібної в плані форми. Така побудова є головною ознакою візантійського архітектурного стилю.

Неф (або *нава*) – поздовжня або поперечна частина простору монументальної споруди, що розташована між рядами колон, стовпів, арок або між зовнішньою стіною та поздовжньою колоннадою чи аркадою.

Плінфа – широка та плоска випалена цегла, що слугувала будівельним матеріалом.

Собор Софія Київська. Ікона-мозаїка XI ст. Богородиця Оранта

З XI ст. збереглися 3000 м² фресок та 260 м² мозаїки. Мозаїки храму викладені з кубиків смальти розміром 0,25–1 см. У Софії використано 177 відтінків синього, пурпурового, білого та жовтого кольорів.

Кожний колір в іконописі мав свою символіку: білий – колір праведників, чистоти й світла; пурпуровий – колір монарха, владики, символ царственості та величі; синій – колір Богородиці, а золотий чи жовтий – Небесного царства та Святого Духа.

Собор Софія Київська. Христос Пантократор

Мозаїки Софії безцінні. Так, зображення Богородиці Оранти збереглося майже без реставрації. Софійську Оранту іноді називають «Непорушною стіною», адже вона залишалася неушкодженою навіть у найгірші для храму часи.

Собор Софія Київська. Зображення князівської родини

У зеніті – на внутрішній поверхні куполу – ще одна велична мозаїка: Христос Пантократор (Вседержитель). Христос в оточенні чотирьох архангелів (з XI ст. збереглося зображення тільки одного, інші в XIX ст. реставрував Михайло Врубель), 12 апостолів та 4 євангелістів.

Фрески Софійського собору були написані мінеральними фарбами, тому збереглися гірше. У XIX ст. їх поновили вже олійними фарбами. Перше коло зображень відтворює євангельські легенди, друге – біблійні, третє присвячене святим – покровителям князівського роду. Головні ідеї розпису – укорінення християнського віровчення та утвердження князівської влади. Найбільша з фресок на світські теми – 15-метрове зображення князівської родини (чи то Ярослава, чи то Володимира Великого) на трьох стінах собору.

Запитання і завдання

1. Чому Софія Київська схожа на Софію Константинопольську?
2. Поясніть, чому на культуру (і на архітектуру Русі-України зокрема) вплинула саме візантійська культура.
3. Пригадайте, що таке мозаїка. Чому мозаїкою часто оздоблювали храми в середні віки?
4. Поясніть, чи було в середньовічній Русі-Україні розвинене словаріння.
5. Які види мистецтва розвивались у Русі-Україні в середньовіччі?

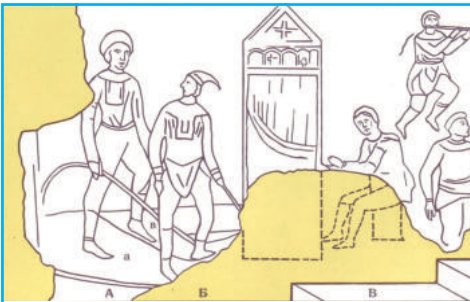

У сценах з придворного життя скопійована пишність візантійського імператорського двору.

Цікаво, що є також мисливські сюжети: полювання на ведмедя, вепра та ін.

На фресці «Скоморохи» біля сходів на хори зображені музиканти, які грають на струнних, ударних і духових інструментах, і акробати.

Собор Софія Київська.
Фреска «Скоморохи». Реконструкція
С. Висоцького та І. Тоцької

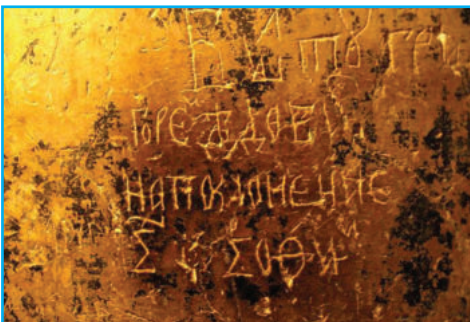

Собор Софія Київська.
Частина фрески,
що добре збереглася

Запитання і завдання

Поясніть, чому в храмі є фрески на світські теми.

Графіті на стіні собору

Окремою пам'яткою давнини є понад 7000 *графіті* – написів на стінах, які датують XI–XVII ст.

Найдавніші з них – цінне історичне джерело. За ними навіть можна вивчати давньоруську розмовну мову.

Графіті – настінні написи.

Софійський собор став головним храмом Русі та резиденцією Київського митрополита. Тут був центр літописання і князівська бібліотека. Майдан перед собором став головним майданом держави, де збиралося віче. Став собор і місцем поховання київських князів: у 1054 році там був похований Ярослав Мудрий, у 1093 – його син Всеволод Ярославич, у 1125 – онук Володимир Мономах.

У 1169 році Софійський собор був пограбований військом володимирського князя Андрія Боголюбського. Багато святинь київської землі, зокрема ікона Вишгородської Богоматері, були вивезені до Володимира. Після цього Софію ще кілька разів грабували і навіть намагалися спалити (1180 рік).

6 грудня 1240 року Київ захопило військо Батия. Собор Святої Софії було пограбовано. Та вже через десять років собор відновився як духовно-історичний центр Києва та князівства, а з 1264 року – як центр митрополії та головний храм 19-ти єпархій.

На початку 1270-х років Софійський собор було полагоджено. Проте, коли наступник Кирила II митрополит Максим переніс митрополію у Володимир-на-Клязьмі, із XIV ст. храм почав занепадати.

Київ перестав бути церковним центром, для собору Святої Софії Київської почалися складні часи.

Минув час... Після того як у 1596 році було укладено Берестейську унію, у 1600 році собор передано уніатам. Ті чимало зробили для відновлення будівлі.

У 1632 році за підтримки запорозького козацтва на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним офіційно відновили Руську православну церкву. Наступного року Київським митрополитом призначили Петра Могилу – і Софія знову стала митрополичою резиденцією. У 1633 році Петро Могила розпочав реставрацію собору, якою керував італійський архітектор Октавіан Манчіні. Тоді відремонтували вівтарну частину храму і північний фасад. Головною окрасою храму став срібний іконостас (1637 р.).

Собор набув рис *ренесансу*, бані стали сферичної форми. У 1651 році позолотили куполи собору. У 1638 році при соборі заснували чоловічий монастир.

Під час Визвольної війни (1648–1657 рр.) у соборі була резиденція митрополита Сільвестра (Косова). Тут бував Богдан Хмельницький, і рішення Переяславської ради затверджували саме в цьому соборі. Після смерті Богдана Хмельницького, під час названого пізніше періоду «Руїни», Софійський собор занепав. Лише наприкінці XVII ст., коли гетьманом України став Іван Мазепа, храм було відбудовано у стилі козацького (мазепинського) *бароко*.

Цей стиль можна вважати чи не єдиним суто українським, саме він став візитівкою України у XX ст.

СЛОВНИК

Ренесанс (із лат. відродження) в архітектурі – архітектурний стиль у Західній Європі XV–XVII ст., характерною рисою якого є успадкування традицій античної архітектури: симетрії, раціональних пропорцій, застосування колон, арок та аркад.

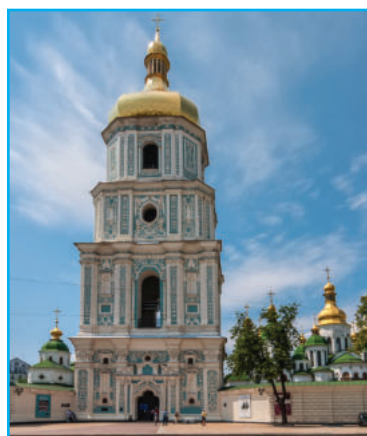
Бароко (від порт. *barroco* – перлина) – стиль в європейському мистецтві XVI–XVIII ст., для якого характерна пишнота, парадність, яскравість кольорів, контрастність, асиметрія конструкцій.

З'явилися внутрішні відкриті галереї, над зовнішніми галереями збудували другий поверх. Тоді ж збудували шість нових бань, які мали грушоподібну форму.

Поряд із собором у 1699–1707 рр. виросла велична барокова дзвіниця. Ця споруда стала прижиттєвим пам'ятником Мазепі та його храмобудівничій діяльності.

Михайло Сажин. Софійський монастир у Києві. 1840-ві рр.

Дзвіниця Софійського собору (сучасне фото)

Спочатку дзвіниця була трьохярусна. Після землетрусу 1742 року два верхні яруси частково зруйнувались. Через два роки відомий архітектор Йоган Шедель відновив верхні яруси. У 1851–1852 рр. за проєктом архітектора Спарро було надбудовано четвертий ярус дзвіниці – вона набула сучасного вигляду.

Архітектор розповідає

Висота дзвіниці Софійського монастиря – 76 м. Бароковий декор дзвіниці багатий і помпезний. У XVIII ст. на дзвіниці було встановлено дзвони. Найбільшим з них був дзвін «Рафаїл», який важив 13 т. Зі старих дзвонів зберігся лише один – дзвін «Мазепа», вилитий у 1705 році майстром Опанасом Петровичем. Це найбільший зі старих дзвонів в Україні. Його висота 125 см, діаметр – 155 см. Інші були знищені у 1930-ті роки.

У 1843–1853 роках під орудою академіка Ф. Солнцева Софію Київську реставрували. А після реставраційних робіт 1882–1889 років собор набув сучасного вигляду.

Софія Київська з висоти пташиного польоту

Софійський собор став також свідком подій буремного ХХ ст. Саме на Софійській площі, поруч із храмом, був проголошений Перший універсал Центральної Ради в 1917 році. 29 квітня 1918 року в Софії Київській митрополит Никодим благословив та помазав на гетьманство гетьмана Української Держави Павла

Скоропадського. У 1919–1929 роках Софійський собор був кафедральним храмом новоствореної Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ). У 1929 році УАПЦ ліквідували. Відтоді регулярні богослужіння у Софії більше не відбувалися.

У 1934 році храм закрили, а будівлю перетворили на Державний історико-архівний заповідник «Софія Київська». На жаль, царські врата, встановлені колись ще за Петра Могили, були порізані. Тільки в 2008 році їх буде реконструйовано з 104 кг срібла.

Пережив собор і війну, хоч і був пограбований під час окупації.

У 1990 році храм був визнаний частиною Світової спадщини ЮНЕСКО. А в 2018 році в Софійському соборі відбувся Об'єднавчий собор українських православних церков, на якому було надано Томос Православній Церкві України.

Софійський собор під час представлення Томосу про автокефалію ПЦУ, 7 січня 2018 року

Свята Софія залишається не тільки свідком всієї історії України, а й центром громадського і культурного життя нашої держави.

Чи знаєте ви, що...

Софія Київська – один із головних героїв роману «Диво» Павла Загребельного. Про собор автор пише, що це незвичайне диво, яке «ніколи не кінчається й не переводиться».

У романі Павло Загребельний відтворив історію України, поєднавши давнину, Другу світову війну і сьогодення.

«Цей собор вже з першого дня його існування, певно, мало хто вважав за житло для Бога – він сприймався як надійний притулок людського духу, тут одразу відчувався дух громадянства і мудрості тих, хто вибудовував державність Київської Русі... Диво!»

Ось як описує враження від собору Святої Софії відомий український письменник Олесь Гончар у «Щоденниках»:

«Біля св. Софії. Як тут тихо, як одразуходиш у світ високого, – сама молиться душа... Могутні тучі каштанів безшелесно стоять на варті золотих верхів... Боже, яке щастя, що цей шедевр є у нас, що він нас єднає!»

Запитання і завдання

1. Розгляньте картини художників, які змальовували собор Софії Київської в різні пори року. Що вразило вас найбільше?

Каземир Кутилов.
Софія Київська

Роман Суцценко. Київ.
Собор Святої Софії

Юрій Химич.
Софія Київська.
Куполи, вкриті снігом

2. Чому, на вашу думку, храм Софії Київської надихав митців на створення художніх творів?

3. Позначте на стрічці часу дати основних подій, що пов'язані із Софійським собором. Які історичні події відбувалися в ті роки на теренах України?

4. Чи є Софія Київська духовним, громадським і культурним центром сучасної України? Наведіть приклади.

5. Здійсніть віртуальну екскурсію храмом Святої Софії у Києві (за електронними адресами в мережі Інтернет). Поділіться в класі враженнями від побаченого й обговоріть висловлені думки.

6. Виконайте творчий проєкт (на вибір):

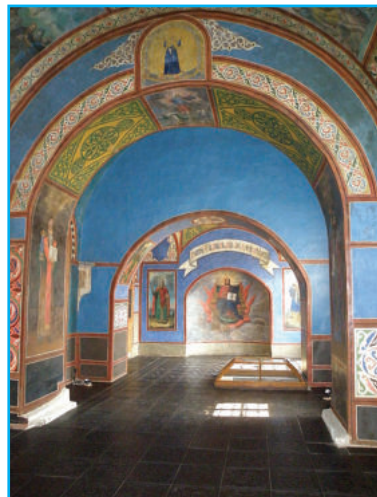
«Софія Київська у творах мистецтва». Дослідіть твори різних видів мистецтва, які присвячені Софійському собору в Києві або пов'язані з ним.

Створіть лепбук «Софія Київська: від сивої давнини до сучасності». Результати обраного проєкту презентуйте в класі.

7. Розгляньте *інтер'єр* храму 1946 та 2019 років. Порівняйте їх.

Інтер'єр храму в 1946 р.

Інтер'єр храму в 2019 р.

СЛОВНИК

Інтер'єр – внутрішнє оздоблення приміщення.

8. Дізнайтеся, в якому стилі виготовлено іконостас Софії Київської. Скористайтеся додатковими джерелами.

Іконостас

Михайлівський собор Видубицького монастиря – храм важкої долі

Продовжимо подорож середньовічними соборами України. Відвідаємо тепер один із найдавніших київських храмів – Михайлівський собор Видубицького монастиря. Він стоїть у мальовничому місці на схилах Дніпра – в урочищі Видубичі. Це один з найзагадковіших храмів Києва. Тут відчувається дух давніх княжих і козацьких часів. Собор органічно вписується в архітектурний ансамбль Видубицького монастиря.

Чому ж монастир так називають? Один із дослідників київської старовини Михайло Максимович вважав, що до прийняття християнства неподалік був підземний християнський монастир, у якому київські християни не тільки правили служби, а й переховувалися від переслідувань язичників. Справді, наприкінці XIX ст. археологи відкрили Звіринецькі печери.

Можливо, тут був печерний монастир, та ще й давніший за печери Києво-Печерської лаври. Після прийняття Руссю християнства печери перетворилися на підземне кладовище. Тобто монастир наче «видибнув» з-під землі – звідси й назва «Видубицький».

Але чому тоді Видубицьким назвали не тільки монастир, а й урочище?

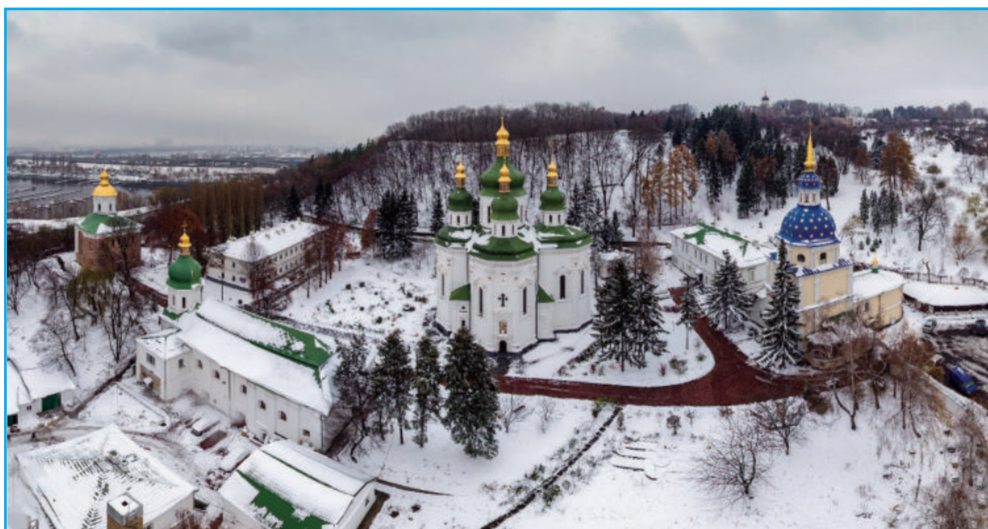

3 легенд і переказів

Під час хрещення Русі в 988 році князь Володимир наказав втопити в Дніпрі язичницьких ідолів. Дерев'яний ідол Перуна поплив, а кияни-язичники бігли берегом Дніпра й благали: «Видибай, боже». Ідол виплив («видибав») там, де Почайна впадала в Дніпро. Відтак це місце назвали Видубицьким урочищем.

Існує також версія, що назва «Видубичі» походить від човнової переправи через Дніпро, що колись була тут. Видовбані із суцільного дуба човни називали «дуби». Так і виникла назва урочища, а згодом і найстарішого київського монастиря.

У 1054 р. Ярослав Мудрий, роздаючи землі синам, подарував урочище Видубичі молодшому сину Всеволоду. Той став *ктитором* монастиря, і монастир спочатку називали за іменем князя Всеволожим, а згодом – за місцевістю – Видубицьким. У 1070 році князь, на подяку Богу за сина Ростислава, звелів побудувати тут собор Архистратига Михаїла. Назву вибрали символічну.

Видубицький монастир узимку з висоти пташиного польоту

По-перше, Архистратиг Михаїл – захисник від водної стихії, а монастир стояв над річкою. А по-друге, святого Михаїла вважали головним борцем проти супротивників Бога, і насамперед язичників, тому храм мав символізувати утвердження християнства в Русі-Україні.

СЛОВНИК

Ідол – статуя бога в язичників, божок.
Ктитор – покровитель монастиря.

Чи знаєте ви, що...

Архистратиг Михаїл – небесний покровитель столиці нашої держави міста Києва. На честь цього архангела в Києві було збудовано ще один храм (нині монастир). За бажання, поцікавтеся його історією.

Запитання і завдання

---

1. Яка з версій походження назви урочища й монастиря, на вашу думку, найвірогідніша? Аргументуйте думку. Скористайтеся додатковими джерелами.
2. Чому собор отримав подвійну назву? Поясніть.

Архітектор розповідає

Це був хрестово-купольний храм із трьома боковими нефами. Звели його з плінфи на вапняному розчині. Храм був завширшки 13 м, а завдовжки 19 м. З північного та південного боків були прибудовані усипальниці – тут планувався родовий князівський цвинтар. Проте усипальниці використали для поховання ігуменів монастиря. Будівництво тривало 18 років та було завершено в 1088 році.

До 1918 року вважали, що з інтер'єру в соборі збереглися лише фрагменти підлоги. Темно-рожеві шиферні плити зі смальтовими вставками зеленого, жовтого, вишневого, чорного і білого кольорів. Та в червні того року, коли неподалік вибухнув порохований склад, відпав шматок штукатурки. Під ним виднілося зображення янгола – фрагмент первісного розпису храму.

Виявилося, що під фресками XVII–XVIII ст. були фрески XI ст. Згодом, під час реставраційних робіт у 1974–1981 рр., знайшли інші фрагменти розпису собору.

Лик янгола

Нашарування живопису різних епох

Отож тепер на стінах Михайлівського собору можна побачити живопис двох епох. Так, під композицією «Страшного суду» є фреска XI ст. Реставратори сподіваються розділити їх: пізніше зображення можна експонувати на щиті, а раннє – залишити на стіні.

Перші 120 років після заснування монастир був не лише духовним центром, а й осередком світського життя Києва. Саме тут у 1116 р. ігумен монастиря Сильвестр завершив «Повість минулих літ», а монах Мойсей уклав «Київський літопис». Князь Володимир Мономах зібрав у родовому монастирі велику бібліотеку.

За традицією, біля Михайлівського собору збиралося на рать руське військо, а перед походом у соборі правилася *літургія*. Відомо, що 1094 року перед спільним походом на половців тут помирилися князі Святополк, Володимир Мономах і Ростислав.

Проте Дніпро підмивав правий берег і спорудам загрожували зсуви. Щоб урятувати монастир від руйнування, князь Рюрик Ростиславович у 1199 році профінансував будівництво підпірної стіни (зодчий Петро Мілонег). Про це було написано «Слово про побудову Видубицької стіни». Однак у XVI ст. стіна впала в Дніпро разом із половиною Михайлівського собору – куполом і східною вівтарною частиною.

Щоправда, занепад монастиря почався раніше. Тільки до середини XIII ст. Видубичі лишалися головним князівським монастирем. Коли хан Батий захопив Київ, будівлі обителі були пошкоджені. Та з літопису відомо, що в 1250 році по дорозі до Орди саме тут молився князь Данило Галицький.

Тривалий час про монастир і собор не було згадок. Відомо тільки, що після підписання Берестейської унії (1596 р.) до 1635 року Видубицький монастир перебував під управлінням уніатів.

Тільки з 1637 року новий митрополит Петро Могила почав фінансувати будівельні та реставраційні роботи. Могила особисто передав храму на престольний срібний хрест, на престольне Євангеліє Львівської друкарні, Учительне Євангеліє Києво-Печерської друкарні та інші цінні дари. Тоді обитель уже була приписана до Софійського монастиря.

Тільки в 1664 році новий ігумен монастиря Феодосій (Святий Феодосій Чернігівський) поновив чернече життя. У 1696–1701 рр. на кошти Стародубського полковника Михайла Міклашевського тут побудували п'ятибанний Георгіївський собор у бароковому стилі. Він і став головним собором Видубицького монастиря.

Архітектор розповідає

Собор набув сучасного вигляду: кубоподібна споруда з однією апсидою, похилим дахом і однією центральною вежею з куполом. На західній частині храму – нештукатуреній – теж можна побачити давньоруську кладку, а східна частина оштукатурена та має риси українського бароко XVIII ст.

У 1760 році пожежа знищила більшу частину Михайлівського собору. Цього разу кошти на відбудову храму помогли зібрати козаки. Протягом кількох років щовесни ченці вирушали на Січ. Там вони служили літургії та збирали пожертви, а восени привозили гроші, а також худобу, сіль, хутро, які продавали киянам. На ці гроші в 1767–1769 рр. під керівництвом архітектора Михайла Юрасова собор було реконструйовано у стилі українського бароко. Храм розділили на два рівні: нижній назвали «Чудо Архистратига Михаїла», верхній – «Благовіщення».

Запитання і завдання

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть зображення. Які кольори переважають у мозаїці? Пригадайте і поясніть символіку кольорів.

Архистратиг Михаїл (мозаїка) над головним входом у храм

Апсіда – напівкруглий виступ, перекритий напівкуполом, в якому міститься вівтар.

Літургія – відправа у православній церкві.

*Михайлівський собор.
Фасад*

*Михайлівський собор.
Ракурс збоку*

У 1786 р. Видубицький став лікарнею для київських ченців. Біля монастиря хоронили не лише ченців, і продаж ділянок під поховання став джерелом прибутку монастиря.

Після встановлення в Києві радянської влади в 1920 році монастир і собор передали Українській Автокефальній Православній Церкві, але під тиском влади монастирю у 1924 р. довелося саморозпуститися. Цінні культові предмети конфіскували, трапезну перетворили на клуб робітників деревообробного комбінату, а братські келії стали гуртожитком для робітників.

Проте ще до 1936 року в Михайлівському соборі правили службу. Коли останнього настоятеля собору отця Павла Височанського заарештували, собор перетворили спочатку на склад, а згодом – на бібліотеку.

Під час Другої світової війни монастирські споруди вистояли. Однак в 1967 році пожежа знищила все внутрішнє убрання Георгіївського собору і колекцію стародруків. Михайлівський

собор цього разу зазнав незначних пошкоджень. Невдовзі територію монастиря передали Інституту археології НАН України. 1974–1981 рр. у храмах почали реставрацію.

Сучасний інтер'єр Михайлівського собору

У 1992 році в соборі було відновлено служби. З 1997 року відновлено чоловічий монастир, а з 2018 року собор і монастир передали Православній Церкві України.

Так, відносно щасливо, склалася доля Михайлівського собору – він існує і продовжує прикрашати собою дніпровські схили Києва.

Запитання і завдання

1. Як місцевий ландшафт та природні умови вплинули на історичну долю Михайлівського собору?
2. Які події історії України пов'язані з Видубицьким монастирем?
3. Нанесіть на стрічку часу дати історичних подій, пов'язаних з Михайлівським собором Видубицького монастиря.
4. За бажання, здійсніть віртуальну екскурсію Видубицьким монастирем. Скористайтеся електронними адресами в мережі Інтернет.

Старовинні храми Свято-Успенської Києво-Печерської лаври

Мандрівка величними соборами України пролягає до центра Києва, де на високому правому березі Дніпра сяє золотими куполами Свято-Успенська Києво-Печерська лавра. В епоху середньовіччя це була колыска чернецтва та твердиня духовного життя Русі-України.

3 легенд і переказів

За легендою, монастир тут заснував чернець Іларіон. Щоб усамітнитись для молитви, він викопав у лісі на дніпровському пагорбі собі печеру.

Саме Іларіон згодом став митрополитом Київським і написав «Слово про Закон і Благодать».

Свято-Успенська Києво-Печерська лавра. Панорама

Коли в 1051 році Іларіон став митрополитом Київським, у печері оселився Антоній із Любеча. Він прийшов з Афона, Святої Гори в Греції, на якій в ті часи існувало десь зо 20 православних монастирів. Незабаром до Антонія почали приходити за благословенням і князь Ізяслав, син Ярослава Мудрого, і київська знать, і городяни. На пожертви було споруджено наземний дерев'яний храм – Церкву Успіння Пресвятої Богородиці. Коли печери стали затісні для братії, почали будувати й келії. Сталося це близько 1062 року. Тоді ж Антоній поставив ігуменом свого учня Варлаама, а сам пішов у віддалену печеру, де молився ще сорок років.

Монастир почав швидко розростатися за ігуменства Феодосія Печерського. Саме він уклав статут монастиря за зразком Студійського статуту, привезеного з Константинополя. Цей статут згодом приймуть усі монастирі Русі-України. Заклали тоді й кам'яний храм Успіння Божої матері, відомий тепер як Успенський собор Пресвятої Богородиці.

3 легенд і переказів

За легендою, преподобний Антоній Печерський і його молодий сподвижник Феодосій, щоб дізнатися, де має стояти храм, молилися три дні.

Під час молитви Антонію з'явився янгол, який сповістив старцю, що Бог почув його молитви. На що той із смиренням відповів: «Господи, якщо я здобув благодать перед Тобою, то нехай буде завтра на всій землі роса, а на місці, яке Ти зволиш освятити, – нехай буде сухо». І справді, другого дня там, де тепер височить храм, було сухо, а навколо випала рясна роса. Тоді Антоній покликнув: «Господи, нехай буде по всій землі сухо, а на святому місці – роса!» І знову так і сталося. Коли братія оточила визначене місце забудови і Антоній з Феодосієм Симоновим поясом відміряли розміри церкви, із неба впав вогонь, випаливши чагарники й утворивши рів, який і використали під фундамент Успенського собору.

Хай там як, храм почали будувати 1073 року, за великого князя Ізяслава Ярославича, який пожертвував на будівництво 100 гривень золота. Споруджували собор «чотири літа», а потім ще 12 років оздоблювали. Фактично зі спорудження цього храму почався новий Печерський монастир.

Архітектор розповідає

Успенський собор – типовий хрестово-купольний одноверхий храм з трьома нефами, кожен з яких має апсиду, без веж і галерей, з крутими сходами на хори. Будівля прямокутна, висота 43 м. Зовні храм облицювали плінфою теплого теракотового кольору. До речі, секрет виробництва і випалювання плінфи не розкритий повністю й донині. Так само загадковою є і неймовірна міцність цем'янки – розчину з гашеного вапна, товченої плінфи і річкового піску. Відомо, що для в'язкості додавали яєчний білок, але в якій пропорції і за якою технологією, невідомо. З плином часу стіни такого храму перетворювалися на міцні укріплення, неприступні для військових знарядь середньовіччя.

Оздоблення інтер'єру Успенського собору не збереглося та відоме за описом. Певно, що серед візантійських майстрів були і фахівці з фрескового живопису, і мозаїсти. «Мусію», тобто смальту, ці майстри принесли із собою з Візантії. Проте археологи в 1951 році з'ясували, що в Печерському монастирі була і власна майстерня, де варили смальту.

Візантійцям так сподобався Київ і монастир, що вони залишилися в ньому. Ще у XIII ст. на хорах Успенського собору зберігалися їхні книжки, заставки і мініатюри з яких, імовірно, були використані як взірці для фрескових і мозаїчних орнаментів храму. Собор розписували не лише чужинці. Відомо, що київський юнак Аліпій, згодом – чернець монастиря, навчався в них і створив власну, так звану київську, іконописну школу. Саме він створив головні образи для іконостасу Успенського собору.

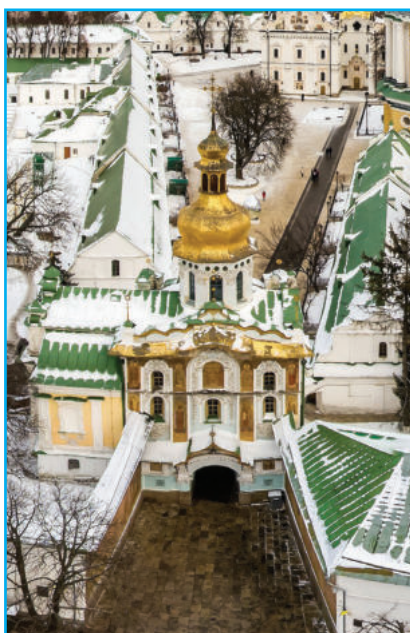
Запитання і завдання

1. Розгляньте ілюстрацію. Зверніть увагу на форму куполів собору давнього храму. Порівняйте їх із сучасними.

*Успенський собор.
Реконструкція М. Логвина*

2. Яких традицій дотримувались під час будівництва собору?

*Троїцька надбрамна церква
Києво-Печерської лаври*

І от нарешті, 1089 року, уже за князювання великого князя Всеволода Ярославича, храм освятили. Над лісами й пагорбами, над дерев'яними брамами та стінами монастиря піднісся небачений досі храм дивовижного світанкового кольору. Недарма його назвали «Небесам подібним». Та в монастирі є й інші прегарні храми.

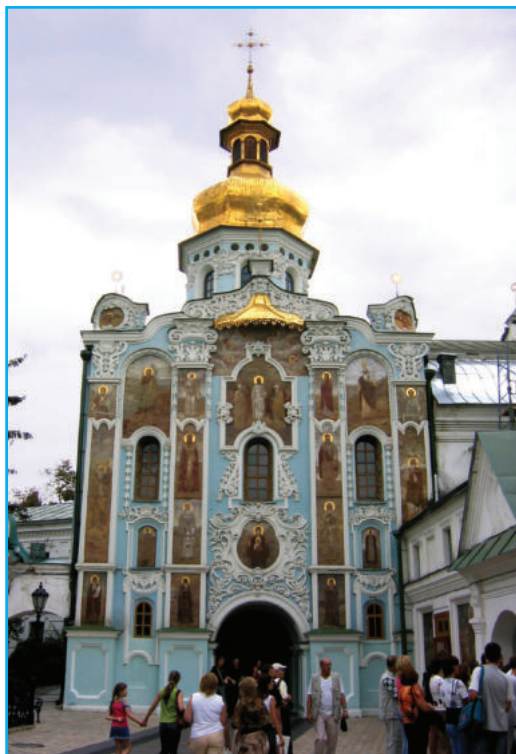
Насамперед це Троїцька надбрамна церква. Це єдина споруда, що збереглася з часів Русі-України у майже незмінному вигляді. У 1106 році чернігівський князь Святослав Давидович став ченцем Миколою Святошою. До речі, саме з його ім'ям пов'язана назва одного з районів Києва – Києво-

Святошинський. За власні кошти князь збудував над монастирською брамою, на другому поверсі, невелику, майже квадратну (11 x 11,5 м) церкву.

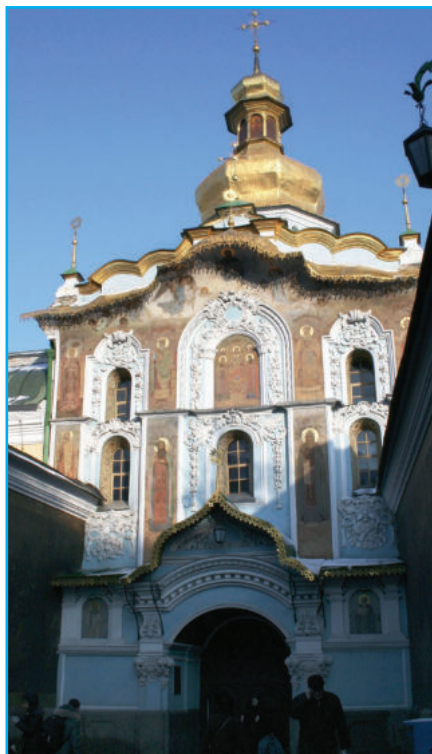

Архітектор розповідає

Споруда мала три нефи, кожен з апсидою, повернутою на схід, один центральний купол і вузькі вікна. Храм був типовим для архітектури XI–XII ст. Церква жодного разу не зазнала руйнувань.

Західний фасад церкви

*Східний фасад церкви.
Центральний вхід у Лавру*

Церква дуже гарно розписана. На її стінах – понад 100 композицій, що вирізняються яскравістю фарб і композицією. Щоправда, більшість розпису створено в XVII–XVIII ст. Справжня окраса церкви – фреска «Перший Вселенський собор у Нікеї», на якій відтворено події 325 року. Цікаво, що поруч із візантійським імператором Костянтином зображено гетьмана Івана Скоропадського. Саме в часи Гетьманщини церкву було реконструйовано в стилі українського бароко на кошти українських гетьманів.

Фреска «Перший Вселенський собор у Нікеї»

Інтер'єр Троїцької надбрамної церкви

Іконостас Троїцької надбрамної церкви

Запитання і завдання

Зверніть увагу на художнє оздоблення інтер'єру та екстер'єру будівлі. На яких конструктивних і декоративних елементах архітектурної споруди (ніші, портали, ліпнина, колони, арки, вікна тощо) зробили акцент зодчі?

Гловник

Собор у Нікеї (Нікейський) – перший Вселенський собор християнської церкви, що відбувся в місті Нікея (сучасне місто Ізник у Туреччині) в 325 році та прийняв Символ Віри християнської церкви.

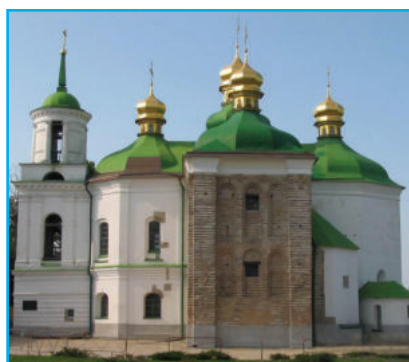
Екстер'єр – зовнішній вигляд будівлі та його оформлення.

Ще одна окраса Києво-Печерської лаври – церква Спаса на Берестові. Коли її звели – невідомо, є згадка про церкву на цьому місці в 1072 році, але вже за часів Володимира Мономаха (після 1113 року) храм існував.

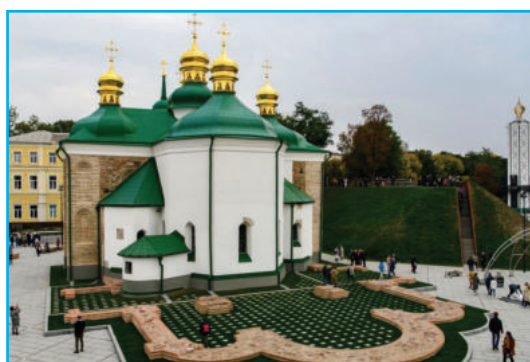

Архітектор розповідає

Будівлю зведено у візантійському архітектурному стилі, стіни складені з плінфи. Так будували в XI–XII ст. Храм має три нефи з апсидами, один центральний купол. Серед настінного розпису збереглася фреска 1113–1125 рр. «Явлення Христа на морі Тиверіадському» та близько 500 різночасових графіті. Основна частина розпису належить до XVII ст. Серед фресок церкви є зображення Петра Могили, яке історики вважають його прижиттєвим портретом.

Церква Спаса на Берестові.
Фасад

Церква Спаса на Берестові.
Тильний бік

Найвідоміше поховання в храмі – могила сина Мономаха Юрія Долгорукого, який був київським князем у 1155–1157 рр.

Поступово Печерський монастир став духовним, політичним, культурним і просвітницьким центром і славився не лише в Русі-Україні, а й у Польщі, Вірменії, Візантії, Болгарії та інших країнах.

Першим відомим літописцем був Никон, ігумен Печерського монастиря. Автором Печерського літопису вважають Нестора Літописця, який створив першу редакцію «Повісті минулих літ». У першій чверті XIII ст. в монастирі створили унікальний твір – «Києво-Печерський Патерик». Це цінне джерело для вивчення історії Русі-України. У XI–XII ст. понад 20 ченців монастиря стали єпископами.

У 1096 році обитель постраждала від нападу половців, у 1151 році її пограбували турки, а в 1169 році частину будівель зруйнувало військо Андрія Боголюбського.

Проте ченці щоразу відновлювали монастир.

Церква Спаса на Берестові. Розписи інтер'єру

Найбільшої шкоди монастирю завдали монголи в 1240 році. Тоді багато ченців загинуло, решта розбіглася. Від татарських набігів монастир, як і увесь Київ, дуже постраждав у 1300, 1399 і 1416 роках. Рукописних джерел про життя монастиря в той період збереглося мало. Проте є підстави вважати, що життя і богослужіння не припинялися. Церковний історик пише, що ченці жили «по нетрях і лісах, в усамітнених печерах, і таємно сходилися в одному боковому вівтарі, що вцілів від розорення, і правили там службу Богу».

У середині XIV ст. українські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського. Хоча литовський князь Ольгерд і його наступники і виявляли віротерпимість, проте після підписання *Кревської унії* (1385 р.) тиск з боку католицизму посилювався. Відтак ігумени монастиря за підтримки князя Василя-Костянтина Острозького домоглися від Константинопольського патріарха права *ставропігії*, яке тривало з 1592 по 1688 рік. У 1688 році монастир стане підпорядкований Московському патріарху, тоді ж він набуде статусу Лаври.

ГЛОННИК

Кревська унія – договір про поєднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського під владою одного монарха.

Кіот – складна рама або шафка зі скляними дверцятами для ікони, божник.

Лавра – великий і значний чоловічий монастир.

Монументаліст – скульптор, який створює пам'ятники.

Ставропігія – пряме підпорядкування патріарху.

Наприкінці XVI ст. обитель активно відроджується. І хоча монастир вже не мав колишньої слави, він залишається одним із найвизначніших духовних, просвітницьких і культурних центрів України.

Нова хвиля відродження Печерського монастиря, зростання його духовного авторитету почалися в період церковної боротьби після Берестейської унії (1596 р.). Ченці на чолі з ігуменом Никифором Туром зі зброєю в руках відстояли монастир, на який зазіхали греко-католики. Серед очільників обители – такі видатні діячі, як Єлисей Плетенецький, Захарій Копистенський, майбутній митрополит Петро Могила, Інокентій Гізель та інші. Так, з ім'ям Єлисея Плетенецького пов'язаний початок книгодрукування в Києві. Першою виданою в друкарні Києво-Печер-

ської лаври книжкою, що дійшла до наших днів, є «Часословець» (1616–1617 рр.). А Петро Могила створив Лаврську школу, що стала попередницею славетного Києво-Могилянського колегіуму.

У XVII ст. стиль українського бароко торкнувся і Успенського собору. За часів визвольних змагань Богдана Хмельницького і наступної Руїни він збагатився шістьма приділами і п'ятьма банями. Форму куполів теж змінили: замість давньоруських напівсфер вони стали грушоподібної форми. В 1640–1644 рр. архітектор Октавіано Манчіні реставрував і храм Спаса на Берестові, також у стилі українського бароко. У розписі видно вплив Ренесансу. Барокових рис набула і Троїцька надбрамна церква.

Та у квітні 1718 року в Лаврі сталася руйнівна пожежа. Постраждав також Успенський собор. З інтер'єру збереглася лише одна чудотворна ікона, принесена в Київ візантійськими зодчими. До 1729 року храм відбудували і оздобили в традиціях українського бароко. Проте його давньоруську основу зберегли.

Всі бічні каплиці, прибудовані у XVII ст., добудували до рівня даху; усі фасади, окрім східного, поділили на два поверхи й увінчали фронтонами з пишною ліпниною. Тоді собор прикрасили керамічними розетками і чудовими народними орнаментами з мотивами витких винограду й барвінку, розквітлих троянд і соняшників. А над собором вознеслися сім позолочених куполів із ажурними золотими хрестами.

Змінився й інтер'єр собору. Під керівництвом майстра-монументаліста Стефана Лубенченка, який навчався в Польщі й Італії, собор розмалювали не лише канонічними зображеннями, а й історичними сценами. Проте наприкінці XIX ст. за вказівкою Олександра III та Синоду їх зафарбували.

Василь Верещагін.
«Велика церква
Києво-Печерської лаври»
(1905)

Гроші на новий іконостас пожертвував гетьман Іван Скоропадський. Іконостас вирізьбив із липи чернігівський майстер Григорій Петров, а ікони написав вихованець лаврської іконописної школи Яким Глинський. Головний престол храму (а всього їх в ньому було шість), складений ще при побудові храму з плінфи, обшили срібними позолоченими дошками з рельєфними зображеннями на біблійні сюжети. Вцілілу після пожежі ікону Успіння Божої Матері вдягли в оздоблений діамантами золотий *кіот*.

У храмі знаходилися і інші святині: моці преподобного Феодосія Печерського «під спудом» (тобто в могилі), святого Михаїла, першого митрополита Київського, святителя Петра (Могили), а також глава святого Володимира Великого, перенесена в Успенський собор з Десятинної церкви у 1635 році. Поховання світських людей (а їх понад 300) теж були дбайливо збережені. Особливу увагу відвідувачів привертала могила відомого захисника православ'я, волинського князя Василя-Костянтина Острозького.

У 1731–1745 рр. звели Велику Лаврську дзвіницю заввишки 96,5 м. У 1814 році дзвіницю, побудовану в стилі класицизму, отримала і церква Спаса.

Після жовтневого перевороту для Лаври почалися найважчі в її історії часи. 29 вересня 1926 р. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет і Рада народних Комісарів УРСР ухвалили постанову про «Визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним державним заповідником і про перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко».

На початку 1930 р. монастир ліквідували. Частина братії вивезли за Київ і розстріляли, інших ув'язнили.

Під час Другої світової війни після окупації німецькими військами Києва монастир було відновлено. Та 3 листопада 1941 року Успенський собор

Велика Лаврська
дзвіниця

було підірвано. Храм, який стояв вісім з половиною віків, перетворився на купу каміння. Збереглася лише південно-східна апсида з банею і деякі розписи в ній.

Руїни Успенського собору

Усі скарби і святині Успенського собору були знищені або безслідно зникли.

Через кілька років по війні завали розібрали. Нищити залишки Успенського собору не стали, відновлений монастир на частині території Дальніх печер теж спочатку закрити не наважились.

Лише в 1961 р. рішенням влади чинний монастир, який поновив свою діяльність на території Нижньої лаври, було закрито.

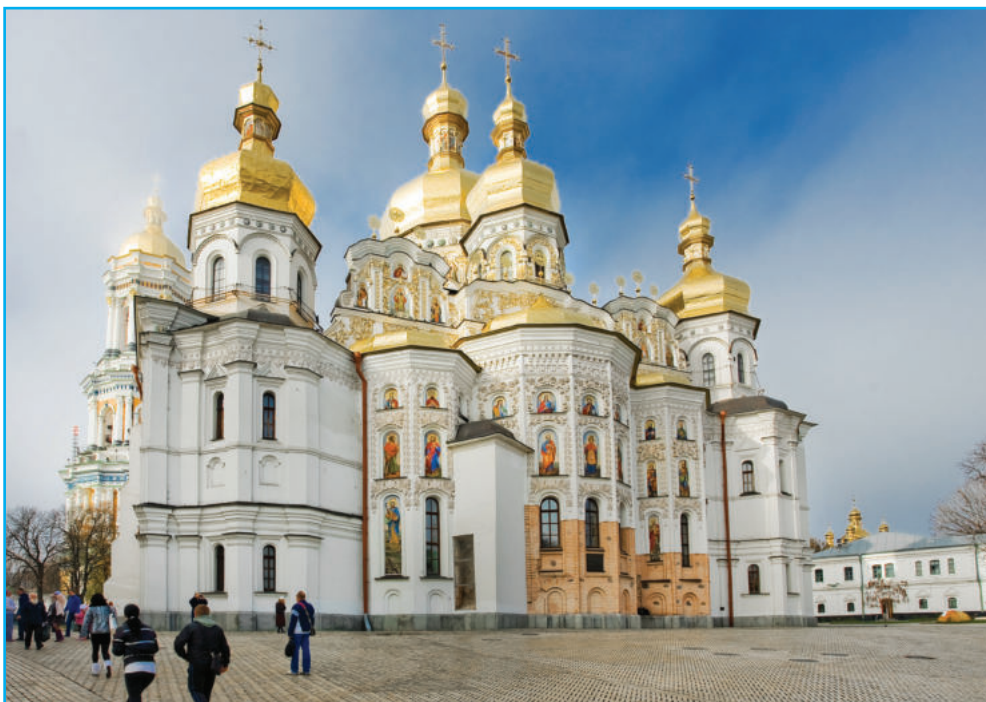
У червні 1988 р. з нагоди святкування 1000-літнього ювілею Хрещення Київської Русі, згідно з постановою Ради Міністрів УРСР, новоствореній печерській громаді було передано територію Дальніх печер з усіма наземними будівлями й печерами; у 1990 р. передано територію Ближніх печер.

На території Верхньої лаври з 1996 року діє Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Власне монастир знаходиться на території Нижньої лаври. Обидві частини Лаври відкриті для відвідувачів.

Тільки після здобуття Україною незалежності з'явилася можливість відбудувати Успенський собор. Кошти на реконструкцію збирали всенародно, та все ж левову їхню частку виділила держава і київська громада. І ось нарешті, 1999 року,

робота розпочалася. За два роки храм постав у тому самому бароковому вигляді XVIII ст., який запам'ятали й полюбили мільйони православних християн усього світу. Хочеться вірити, що ніколи нічия зла воля більш не посягне на цю «Небесам подібну» церкву, одну з головних окрас сучасного Києва. У 1990 році храми Лаври і Софійський собор включені до переліку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

*Успенський собор Свято-Успенської Києво-Печерської лаври.
Сучасний вигляд*

Запитання і завдання

1. Із додаткових джерел дізнайтеся, чому монастир назвали Печерським.
2. З іменами яких відомих історичних особистостей пов'язана історія храмів Лаври?
3. Розкажіть про внесок ченців Києво-Печерського монастиря в культуру Русі-України.
4. Чому, на вашу думку, монастир отримав статус Лаври?
5. До якого виду історичних джерел належать пам'ятки архітектури? На прикладі храмів Лаври доведіть, що пам'ятки архітектури – історичне джерело.

Кирилівська церква – унікальна пам'ятка давньої Русі-України

Перш ніж подорожувати далі соборами України, ми маємо відвідати ще один храм – унікальну Троїцьку Кирилівську церкву. Мешканці та гості Києва щоденно бачать хрести та грушоподібні бані цієї споруди на Куренівці – в одному з мікрорайонів міста. Багато хто чув про церкву, але не всі знають, яка це унікальна споруда: справжній шедевр архітектури та скарбниця безцінних витворів мистецтва.

Кирилівська церква – одна із найдавніших пам'яток архітектури Княжої доби.

Виявляється, неподалік від храму є багато печер, в яких у пізньому палеоліті жили люди. Це довів відомий археолог Вікентій Хвойка. У 1970-х роках він виявив Києво-Кирилівську

печерну стоянку первісної людини. У печері Хвойка знайшов рештки 60-ти мамонтів, а також кістки та зуби носорогів, печерних ведмеда і лева.

А в XII ст. не знали про існування печер у пагорбі, адже за тисячі років входи до них засипались і позаростали. Інакше не було б тут Кирилівської церкви, бо над печерами такий великий храм ніколи не звели б.

3 легенд і переказів

Розповідають, що в давнину саме тут жив у печері Змій, від якого потерпали люди. Здолав Змія богатир Кирило Кожум'яка, тому місцевість назвали Кирилівські висоти.

Запитання і завдання

1. Розгляньте ілюстрації Сергія Артюшенка до української народної казки «Кирило Кожум'яка». Які архітектурні пам'ятки Києва ви впізнали на ілюстраціях?

2. У якому столітті та за часів правління якого князя було побудовано кожен із зображених архітектурних пам'яток? Скористайтесь ілюстраціями, розміщеними на форзаці 2.

Засновником Кирилівського монастиря став князь Всеволод, який походив із роду чернігівських князів Ольговичів. Цей правнук Ярослава Мудрого почав княжити в Києві в 1139 році (та княжив 6 років 5 міс.), а через рік заснував монастир на Ки-

рилівських пагорбах. Адже саме тут він стояв із військом, вимагаючи, щоб князь В'ячеслав поступився Києвом. Він носив хрестильне ім'я Кирило, тому собор закладали на честь його святого покровителя – Александрійського архієпископа Кирила.

Так і було побудовано Кирилівську церкву – першу кам'яну споруду монастиря, яка ще й мала бути захисною фортецею.

*Кирилівська церква (початковий вигляд).
Реконструкція Ю. А. Асеєва*

Всеволод часто конфліктував з іншими претендентами на Київський престол, насамперед із Мономаховичами. Помер князь у 1146 році. Його поховали у вишгородській церкві Бориса та Гліба, а Великим князем Київським став онук Володимира Мономаха Ізяслав Мстиславич.

Кирилівську церкву добудувала вдова Всеволода та рідна сестра Ізяслава Марія Мстиславівна. Цей храм став родинною усипальнею Ольговичів. Біля церкви згодом звели монастирські споруди: трапезну, братські келії та келії ігумена. Монастир оточили дерев'яним муром з вежами.

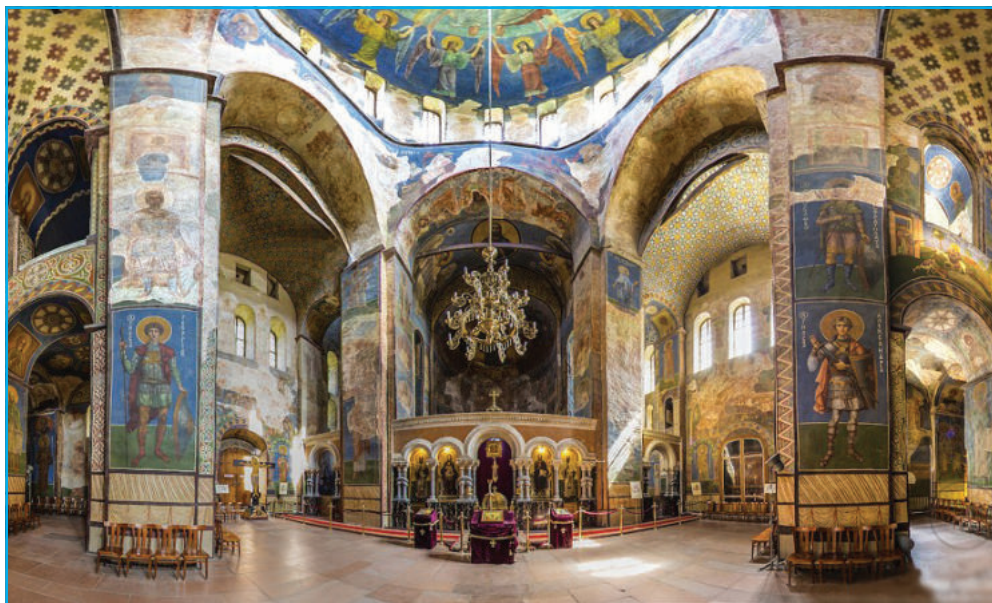
У 1195 році в Кирилівській церкві поховали Великого князя Київського Святослава, згаданого у «Слові о полку Ігоревім».

Коли в 1240-му Київ зруйнували монголи, Кирилівську церкву лише пограбували.

Із 1240 року по XVI ст. про Кирилівську церкву і монастир нічого невідомо. У 1530 році, вже у Литовську добу, було складено межовий акт земельних володінь монастиря. Після *Люблінської унії* (1569 р.) почалося поширення впливу католицької церкви. У 1596 році, після Берестейської унії, з численних монастирів Києва лише два залишилися православними – Києво-Печерський і Кирилівський. Ці обителі захистили запорозькі козаки гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та князь Василь-Костянтин Острозький.

Люблинська унія (1569 р.) – договір про об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського в одну державу – Річ Посполиту.

Интер'єр Кирилівської церкви

Архітектор розповідає

За об'ємно-просторовою композицією та оздобленням церква – типовий давньоруський храм. Її довжина 20 м, ширина 15 м, а висота 20 м. Східний бік храму формують три напівкруглі апсиди. Церква має хрестово-купольну систему.

Стіни церкви складені із великої плоскої цегли, яка має вражаючу міцність – 250–300 кг на квадратний сантиметр. Мурували на цем'янці. Стіни церкви дуже потужні, від 1,72 до 1,96 м завтовшки.

Фрески XII ст. вражають. Їхня площа – 750 м². Усі поєднані спільним композиційним задумом. Фресок XII ст. такої площі немає в жодному зі східнослов'янських храмів. Сюжети підписані слов'янською мовою, тобто розписували храм руські, а не грецькі художники (як, наприклад, у Софії Київській).

Ця церква стала першою серед храмів того часу, де зображено «Страшний суд» і сцени Апокаліпсиса. Є також фрески на інші біблійні сюжети, наприклад: Богоматір-Оранта, «Євхаристія» і «Святительський чин», святителі та святі воїни.

Настінний живопис XVII ст. представлений портретом ігумена Інокентія Монастирського.

Одну з фресок Кирилівської церкви – «Янгол, який звиває небо у сувій» вважають чи не найкращим зразком монументального живопису усього періоду Княжої доби.

Фреска «Янгол, який звиває небо у сувій»

Наприкінці XVI ст. в Києві почали селитися запорозькі козаки. На околицях міста вони ставили курені. Так неподалік від Кирилівського монастиря виник новий район – Куренівка. Козаки стали парафіянами Кирилівської церкви.

У першій половині XVII ст. монастир змінив назву – він став Свято-Троїцьким. Свята Трійця вочевидь була ближча козакам за святого Кирила.

У часи Визвольної війни та Руїни монастир неодноразово спустошувався. Вщент розорили його війська литовського гетьмана Януша Радзивіла в 1651 році.

Та в 1687–1697 рр. тодішній ігумен Інокентій Монастирський відновив монастир; його й поховали в Кирилівській церкві біля вівтаря. Кошти виділив гетьман Іван Мазепа.

У 1734 році в Києві сталася пожежа, під час якої постраждали монастир і церква. У 1748–1760 рр. храм реконструювали під керівництвом архітектора Івана Григорівича-Барського в стилі українського бароко.

Тоді були оздоблені ліпним орнаментом фасади храму, на західному фасаді зведено пишний бароковий фронтон хвилеподібної форми. Було збудовано дзвіницю, трапезну, браму тощо. У храмі встановили бароковий п'ятиярусний, різьблений із липи позолочений іконостас, а стіни розписали художники Києво-Печерської іконописної майстерні під керівництвом Алімпія Галика.

У 1784 році Троїцьку Кирилівську церкву відвідала Катерина II. Їй дуже не сподобались козацькі портрети на стінах церкви із віршами на уславлення війська запорозького. Живопис Катерина наказала забілити, а монастир закрити. У монастирських спорудах влаштували лікарню для душевнохворих. У Кирилівській церкві служили лише панахиди.

У 1860 році Кирилівська церква знову привернула до себе увагу: у храмі виявили фрески XII ст. Їх вирішили розчистити. Керівником реставраційних робіт призначили архітектора Олександра Беретті. Згодом його усунули від роботи, бо кілька фресок було майже знищено. Тоді ж розібрали унікальний позолочений іконостас, вирізьблений Алімпієм Галиком. Його передали до церкви в селі Бортничі, що під Києвом, де той знищили разом із церквою у 1930-ті роки.

Реставраційні роботи очолив знаний мистецтвознавець, археолог і художник Андріан Прахов.

У 1881–1884 рр. в церкві стінопис поновлювали викладачі та учні Київської рисувальної школи Миколи Мурашка (серед них був і майбутній відомий український художник Микола Пимоненко), а також видатний український і російський художник Михайло Врубель. На місцях утраченого фрескового живопису створювали нові композиції олією. Пензлю Михайла Врубеля належать сцени «Зішестя Святого Духа на апостолів», а також «Архангел Гавриїл», «Цар-Космос», «Мойсей», «Надгробний плач». Величезну цінність має мармуровий іконостас, ікони якого виконав Врубель на цинкових дошках в Італії. Це ікони: «Богородиця з Дитям», «Ісус Христос», «Святий Кирило» та «Святий Афанасій». Фахівці вважають, що розпис Врубеля має світове значення, за художньою цінністю його прирівнюють до фресок XII ст.

Михайло Врубель. Зісхестя Святого Духа на апостолів

Михайло Врубель.
Богородиця з Дитям

Михайло Врубель.
Мойсей

Запитання і завдання

За бажання, дізнайтеся більше про фрески та ікони, створені Михайлом Врубелем для Кирилівської церкви. Скористайтеся додатковими джерелами.

Чи знаєте ви, що...

Моделями для всіх святих образів в інтер'єрі Кирилівської церкви були кияни.

Стародавній фресковий живопис згодом ще не раз реставрували. Остання реставрація була в 1965–1980 рр.

У 1929 році Кирилівську церкву закрили і перетворили на історико-культурний заповідник. Під час Другої світової війни вона не постраждала. З 1965 року стала філією Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей», який з 1990 року називали Національний заповідник «Софія Київська». На початку 1990-х років у храмі відновилися богослужіння. Проте він продовжує функціонувати як музей-заповідник.

Кирилівська церква

Архітектор розповідає

Кирилівська церква була поштовхом до появи храмів нового типу в Русі-Україні. Архітектура церкви свідчить про ослаблення візантійського впливу і розвиток національних рис старокиївського, а згодом київського християнського мистецтва.

Від колишнього архітектурного ансамблю збереглися тільки власне Кирилівська церква (XII–XVIII ст.), одна з наріжних башт з фрагментом фортечних мурів (1760 р.) та споруда пральні з сушильною (1820-ті роки), яку збудували для богадільні, а в наш час помилково вважали трапезною.

Кирилівська церква – унікальна пам’ятка архітектури і монументального живопису XII–XIX ст. Завдяки стародавній архітектурі та чудовим настінним розписам Кирилівську церкву вважають одним із найцінніших і найцікавіших музеїв України.

Запитання і завдання

---

1. Які історичні події вплинули на вибір місця будівництва Кирилівської церкви?
2. Розкажіть, як історичні події, які відбувались на теренах України в різні часи, вплинули на долю Кирилівської церкви.
3. Поцікавтеся, які відомі українські художники брали участь у розписах Кирилівської церкви в Києві.
4. Виконайте творчий проєкт «Кирилівська церква – унікальна пам’ятка архітектури і монументального живопису XII–XIX ст.». Результати оформіть за власним вибором.

Спасо-Преображенський Собор – головна святиня Чернігово-Сіверщини

Зі славетного Києва вирушаємо до другого за значенням центру середньовічної Русі-України – стародавнього Чернігова. Тут відвідаємо головний храм Чернігово-Сіверського князівства – Спасо-Преображенський собор, що змагається з Софією Київською за звання найстарішої пам'ятки давньоруської архітектури.

Після смерті князя Володимира Великого в 1015 році у братовбивчій боротьбі за київський престол загинули майже всі сини Володимира. Руські землі поділили між собою Ярослав Володимирович і Мстислав Володимирович. Ярослав володів правим берегом Дніпра з центром у Києві, а Мстислав – Лівобережжям з центром у Чернігові. Щоб звеличити свою столицю, Мстислав близько 1030 року заклав величний собор.

З легенд і переказів

За переказами, храм збудовано на місці язичницького капища. Нібито за часів Володимира Великого тут спорудили дерев'яну церкву.

Перші літописні згадки про церкву святого Спаса датовані 1036 роком, коли князь Мстислав раптово помер. Поховали його в недобудованому ще храмі. Стіни були зведені «на висоту вершника, який стояв на коні з піднятою вгору рукою» (близько 4-х метрів). Справді, починаючи з другого ярусу стіни собору змуровані інакше. Після смерті Мстислава будівництво зупинили.

Імовірно, храм добудовували вже при наступному чернігівському князі Святославові, синові Ярослава Мудрого.

Навіть незавершений цей храм став головною святинєю Чернігово-Сіверської землі: тут зберігалися мощі святих і чудотворні ікони, тут упокоювалися князі та духовні владика епархії. Майже 900 років Спасо-Преображенський собор був кафедральним собором Чернігівської епархії та центром громадського і державного життя: присягами князі тут скріплювали договори.

Архітектор розповідає

Собор збудовано у візантійському стилі. У ньому поєднано дві архітектурні форми: візантійська хрестово-купольна та елементи *романської базилики* – тому він має дещо витягнуту форму. Історики припускають, що узірцем для храму могла бути Десятинна церква – перший кам'яний храм у Києві, зведений за наказом князя Володимира.

Спасо-Преображенський собор має три нефи з апсидами та вражаючі розміри. Його ширина 22,4 м, довжина з апсидами становить 35,2 м. Висота від підлоги до низу склепіння центральної бані – 30 м. Розмір підкупольного квадрата 7,5 x 7,5 м, а товщина стін – 1,5 м. Храм збудований на міцному широкому фундаменті, заглибленому в ґрунт на 2,8 м.

Мурували собор так званим способом мішаного мурування, коли разом із плінфою використовувався природний темно-сірий камінь.

ГЛОННИК

Базиліка – будівля, що має форму прямокутника, поділеного всередині двома повздовжніми рядами колон.

Нартекс (притвор) – передня частина церкви за папертю.

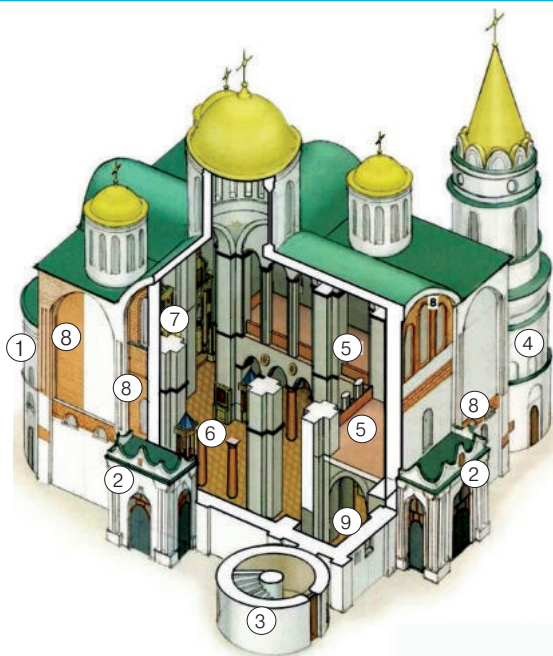
Паперть – церковний ганок.

Структура храму:

1. Апсиди.
2. Тамбури.
3. Сходова вежа.
4. Вежа, побудована на місці давньої хрестильні.
5. Хори.
6. Центральний неф.
7. Іконостас.
8. Фрагменти давньої кладки.
9. Нартекс (притвор).

Фрагменти стародавньої кладки

Фасади собору оздоблені орнаментом, викладеним з цегли («сонечка», хрести, шахові візерунки). Він у поєднанні з шарами плінфи та природного каменю, перемежованими широкими смугами розчину, надавав фасадам Спаського собору урочистості та мальовничості. Фасади оздоблені *пілястрами* – колонами прямокутної форми. До східних кутів собору були прибудовані каплиці, але вони не збереглися.

Інтер'єри собору вражають величчю: поверхні численних двоярусних арок ритмічно повторюються, підкреслюючи висоту середньої частини храму. Цікаво, що такі аркади характерні для візантійської архітектури, але в храмах Русі-України використовувалися рідко. Усі внутрішні поверхні стін, склепінь і стовпів були розписані фресками. Дуже багатою була кольорова *палітра* інтер'єру, яскравою була навіть підлога з кольорового каміння і різьблених шиферних плит з інкрустацією кольоровою смальтою. Хори були обгороджені різьбленими плитами червоного кольору, колони були зроблені з білого мармуру і мали різьблені капітелі. Мармурові колони – ще один характерний візантійський прийом, який ніде не повторювався, крім, якщо вірити оповідам, Десятинної церкви. Загалом собор мав прямі аналогії з храмовими будівлями Константинополя.

Інтер'єр Спасо-Преображенського собору

СЛОВНИК

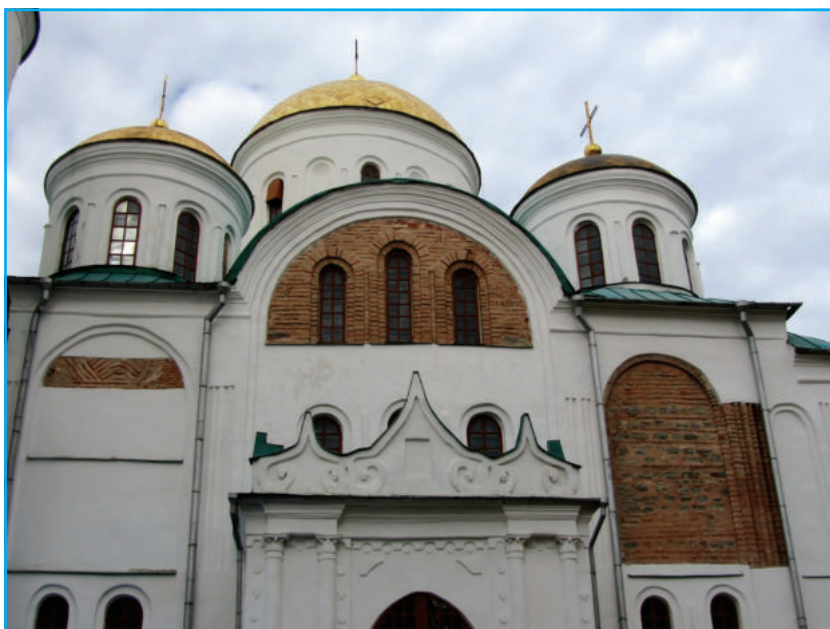
Пілястра – декоративний виступ на стіні чи стовпі.

Палітра – сполучення кольорів в оформленні храму.

За свою майже тисячолітню історію Спасо-Преображенський собор не раз руйнували. У 1239 році, під час монголо-татарської навали, у соборі впали склепіння і бані. Реставрували храм аж у 1660-ті роки під керівництвом єпископа Лазаря Барановича. Тоді надбудували апсиди і звели бані в стилі козацького бароко.

Пожежа в Чернігові 1750-го року нанесла непоправної шкоди: вигоріли майже всі домонгольські фрески, завалилася на половину висоти башта сходів на хори, майже розвалилася хрестильня, мармурові колони потріскалися... Собор довелося перебудувувати, і тоді він набув майже сучасного вигляду. З північно-західного фасаду (ліворуч від центрального входу) надбудували сходову вежу з високим шпилем. Таку саму вежу звели на місці хрещальні (праворуч від входу). Правда, дехто вважає, що шпилі спотворили вигляд стародавнього собору. Будівлю обштукатурили і побілили всередині та зовні. У 1795 році у храмі встановили розкішний іконостас заввишки 12 м, завширшки 20 м з 62-ма іконами.

У 1818 році біля західного, північного і південного входів звели просторі тамбури, а наприкінці ХІХ ст. позолотили верхи. Таким можна побачити собор тепер. На жаль, під час розпису стін у 1814 році замальювали унікальні фрески ХІ ст., залишилися лише фрагменти.

Спасо-Преображенський собор. Головний фасад

Чи знаєте ви, що...

Здавна, за стародавнім звичаєм, у соборі вивішували прапори захисників міста. Навіть на початку ХХ ст. тут ще зберігалися козацькі прапори: 18 прапорів чернігівського ополчення часів війни з Наполеоном і 11 прапорів ополчення часів Кримської війни 1853–1856 рр.

У ризниці храму зберігалася багато цінних богослужбових предметів – пожертви містян і гостей. У вівтарі храму була срібна, з позолотою дарохранильниця масою 16,5 кг, подарована храму в 1782 році, а також хрест від 1638 року, соборне крісло, подароване Катериною II під час її перебування в Чернігові 1787 року, багато старовинних риз, серед яких і вбрання святителя Феодосія Чернігівського (Углицького). Ці предмети мали велику художню та історичну цінність, але, на жаль, залишилося їх дуже мало. Нині вони в Чернігівському історичному музеї.

Серед найцінніших – унікальна робота місцевих ювелірів 1771 року – оклад Євангелія з рельєфними зображеннями.

1923 року в соборі було виявлено фреску ХІ ст. із зображенням постаті святої Фекли (Теклі). 1926 року фреску зняли зі стіни і перенесли в Чернігівський крайовий історичний музей. Під час війни експонати музею згоріли. На щастя, залишилася дуже вдала і точна копія 1934 року, нині вона в Софійському заповіднику Києва.

За радянських часів доля храму була типова. У 1926 році радянська влада заборонила богослужіння в Спасо-Преображенському соборі, а на початку 1930-х років там влаштували склад. У 1937 році собор перейшов до історичного музею. У 1942 році окупаційна німецька влада відновила богослужіння. Храм діяв до 1961 року. Тоді його знову закрили, храм став музеєм. Наприкінці 1980-х років в ньому поновили богослужіння.

Попри всі перебудови, Спасо-Преображенський собор – окраса і святиня Чернігова, один із двох найдавніших збережених давньоруських мурованих храмів та один із 19-ти вцілілих храмів домонгольської Русі-України.

Запитання і завдання

1. Свідком яких історичних подій був Спасо-Преображенський собор?
2. Назвіть особливості архітектурного стилю собору.
3. Які прийоми в оздобленні інтер'єру свідчать про вплив візантійської культури на будівництво Спасо-Преображенського собору?
4. Дізнайтеся, як в сучасній Україні дбають про збереження Спасо-Преображенського собору. Скористайтеся додатковими джерелами.

Успенський собор у Володимирі-Волинському – волинська перлина

Зі стародавнього Чернігова вирушаємо на захід, до давньої столиці славетного Волинського князівства – міста Володимир-Волинський. Старовинний кам'яний храм привертає увагу кожного, хто відвідує це тисячолітнє місто. Білі, з ледь бірюзовим відтінком, високі стіни приваблюють оригінальністю і довершеністю. Це – Свято-Успенський кафедральний собор.

Між колись повноводими річками Лугою і Смочею, неподалік від того місця, де вони зливалися, в давнину височіли два мальовничих пагорби. На одному з них красувався княжий замок, оточений високими земляними валами, а на другому – величний кам'яний храм.

З легенд і переказів

У Никонівському літописі описано, як у літо 6668 (1160 року) волинський князь Мстислав Ізяславич «розписав святу церкву у Володимирі і прикрасив її дивними святими й дорогими іконами та книгами, і речами багатьма дивними, і священним посудом золотим і срібним з бісером, і каменем дорогим». Мабуть, йдеться про щойно побудований храм.

Саме тому дослідники вважають, що спорудили Успенський собор у 1156–1160 рр., за князювання Мстислава Ізяславича, правнука Володимира Мономаха.

За взірць стали чернігівські та київські храми, зокрема Кирилівська церква, від якої Успенський собор відрізнявся деталями та розміром – він став найбільшою з тогочасних церковних споруд.

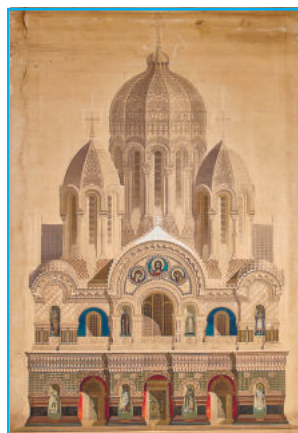

Архітектор розповідає

Собор був хрестово-купольним, ділився на три нефи з трьома апсидами, мабуть, мав один купол. Довжина храму – до 34 м, ширина 20,5 м, висота 18,5 м. Товщина стін 1,5–1,7 м. Стіни змурували з цегли, на її залишках знайшли князівські знаки у вигляді двозубця. Підлогу виклали поливними керамічними плитами, стіни оздобили фресковим розписом. Рештки розпису видно на стіні центральної апсиди. Фасад прикрашали пілястри та напівколони.

Успенський собор. 1892 рік

*Проект реконструкції
Адріана Прахова*

Успенським храм назвали не випадково. У другій половині XII ст. так назвали соборну церкву Києво-Печерської лаври, і саме тому в центральних містах інших князівств почали зводити храми, присвячені Успінню Богородиці.

Нащадки Мстислава, які княжили у Волинському князівстві, дбали про збагачення храму, вважаючи собор родовою святинєю.

Окрім релігійного, собор мав державне значення. У ньому складали присягу піддані князів. Тут приймали важливі історичні рішення, підписували і скріплювали клятвою на Євангелії міждержавні угоди, коронували волинських князів. Тоді столярний град Володимир викликав захват серед сучасників. Як свідчить Іпатіївський літопис, коли 1231 року до міста наблизився з військом угорський король Андрій, його так вразили краса і могутність Володимира, що він вигукнув: «І в німецькій землі я такої фортеці не бачив. Бо стояли озброєні воїни, і виблискували щити і військо, як сонце». Король так і не наважився наступати на укріплене місто.

На початку 1241 року військо хана Батия, спустошивши волинські міста, підійшло до Володимира. Дружинники та містяни мужньо оборонялися, а потім зачинилися в церквах. Та ворог був безжальним. Церква Успіння Богородиці, як і інші храми міста, була заповнена тілами загиблих захисників міста.

Галицький князь Данило Романович багато років намагався протистояти Орді. Вірним прибічником князя був його молодший брат – волинський князь Василько Романович. У 1259 році на Волинь і Галичину вдерлося монгольське військо під проводом жорстокого і безжального Бурундая. Хан вимагав, щоб його зустріли з почестями і зруйнували укріплення міста. Князь Василько змушений був наказати, щоб підпалили дерев'яні оборонні стіни. Постраждали укріплення, але не місто. Успенський собор не зруйнували.

Князя Василька поважали й любили піддані. У 1269 році, коли він помер, «поклали його в церкві святої Богородиці», – свідчить літописець.

*Пам'ятник королю
Данилі Галицькому*

Наступником Василька став його син Володимир – князь добрий, набожний і високоосвічений, який правив двадцять років. Галицько-Волинський літопис розповідає, що «Володимир Василькович був книжник великий і філософ, якого не було у всій землі і після нього не буде». Він постійно дбав про соборну церкву, де покоїлися його предки, озолотивши ікони і прикрасивши їх коштовним камінням. Коли князь захворів, то подарував церквам краю 36 рукописних книжок.

Будучи бездітним, перед смертю князь Володимир вибрав собі наступника – двоюрідного брата Мстислава Даниловича, князя Луцького. Володимир помер у 1288 році. Тіло його поховали поруч із батьком – Васильком Романовичем – в Успенському соборі.

Князь Мстислав почав княжити 1289 року. Літопис каже, що він зробив Успенську церкву настільки «дивною і славною всім навколишнім краям, подібної якій не було у всій північній землі від сходу до заходу».

Славилось Галицько-Волинське князівство, та з XIV ст. почало занепадати. Православна святиня і горіла, і відбудовувалася та поступово трансформувалася у форму католицького костелу.

Понад три століття, попри війни і лихоліття, зберігав давній храм велич і славу. Але й на нього чекали руйнування, проте жителі міста відбудували храм.

У XIV ст. Волинь стала частиною Великого князівства Литовського. Почався поступовий тиск держави на українське православ'я.

У 1593 році єпископську кафедру у Володимирі очолив Іпатій Потій. Він разом з Луцьким єпископом Кирилом Терлецьким ініціював укладення Берестейської унії: закликав до поновлення єдності з Римом за умов збереження православного обряду і прирівняння духовенства у правах з католицьким.

В історії храму, який понад чотириста років був православним, настав період двохсотлітнього уніатського панування. Собор став кафедрою уніатських єпископів і митрополитів. Правда, єпископи греко-католицької церкви дбали про старовинну будівлю, поступово перебудовуючи її.

Згодом Успенський собор набув рис ренесансу.

У 1683 році пожежа спопелила весь Володимир. Разом із містом палав і собор, потріскалися стіни і куполи, потім впали склепіння.

У 1715 році собор згорів знову, і нову перебудову взяв на себе уніатський київський митрополіт, єпископ Володимирсько-Берестейський Лев Кишка.

Та найбільша реконструкція, яка докорінно змінила зовнішній вигляд Успенського собору з православного храму на католицький костел, почалася 1753 року. Її автором, найвірогідніше, був високоосвічений єзуїт-архітектор Павло Гіжицький, автор бернардинського костелу в Луцьку, сучасного Свято-Троїцького кафедрального собору.

Архітектор розповідає

Хрещато-баневий дах собору змінили на дах класичної католицької базиліки; у чотирьох місцях стіни знизили наполовину; у стінах прорубали нові і розширили старі вікна; із західного боку прибудували новий фасад і дві вежі. Здавалося, що спорудили нову будівлю, тобто вже костел у стилі пізнього бароко. Архітектори вважають, що прибудований фасад був схожий на браму в грецькому місті Мілет (III ст. до н. е.). Очевидно, майстри взяли за взірець будівлю, схожу на мілетську. Було також покладено нову підлогу з кам'яних плит. На горішньому місці було зведено підвищення з величним балдахіном, який підтримували дві позолочені колони.

Запитання і завдання

Розгляньте і порівняйте зображення. Чи є в архітекторів підстави стверджувати, що цей фасад був схожий на браму у грецькому місті Мілет?

Головний фасад церкви до перебудови. Обмірне креслення 1886 року

Брама у м. Мілет

Численні перебудови порушили стійкість масивної споруди. Коли 1782 року останній з уніатських єпископів Симеон Млодський розпорядився прорубати з північного боку новий вхід до проповідницької кафедри, один із шести стовпів обрушився, впала і частина склепіння. Храм став аварійним, богослужіння припинили. Майно перенесли в домову Успенську церкву, влаштовану 1765 року в трапезній єпископського замку, де воно зберігалося до 17 серпня 1812 року. Тоді церкву пограбував загігн армії Наполеона.

Коли в 1793 році, внаслідок поділу земель Речі Посполитої, Волинь приєднали до Російської імперії, в краї почали відновлювати православну церкву. У 1802 році надійшла пропозиція «колишню уніатську кам'яну церкву разом із будовами, які належать їй, передати в казенне відомство». Врятував храм тодішній єпископ Волинський і Житомирський Варлаам. Однак спроби відновити собор були невдалими через брак коштів. Там розмістили склад, а в прибудові утримували худобу.

Після кількох чергових обвалів храм залишили напризволяще просто неба. Майже сотню років храм стояв у руїнах.

Тільки в останні роки ХІХ ст. нарешті постало питання про відбудову собору. Якраз наближалось 900-річчя запровадження християнства на Русі (1888 рік). Успенський собор вирішили реставрувати саме у православних «візантійських» формах.

У 1886 році була створена спеціальна комісія. Руїни храму доручили дослідити відомим ученим, серед яких були професори Володимир Антонович і Адріан Прахов та секретар Київської археологічної комісії Орест Левицький.

Було очевидно, що тут протягом століть було поховано чимало князів, державних мужів, багатих і знатних людей Волині.

Після детального дослідження руїн собору прийняли рішення відновити його в первісному вигляді. Звичайно, повної точності гарантувати ніхто не міг. Але будівничі мали зразки численних церковних будівель часів середньовічної Русі-України. Встановили збір коштів у всіх церквах тодішньої імперії. Протягом кількох років було зібрано 127 550 рублів.

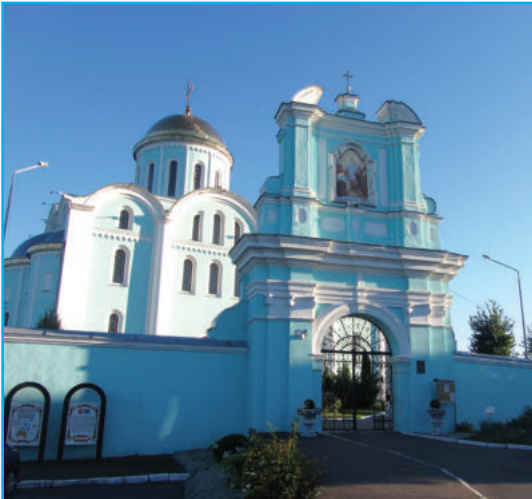
Будували швидко. Налагодили виробництво плитчастої цегли, яка повторювала форму старовинної плінфи. Підбирали спеціальні розчини для її укладки. На початку 1900 року відбудову храму закінчили. Влітку виконали внутрішнє оздоблення і спорудили дзвіницю, а у вересні в урочистій обстановці на куполі собору встановили великий позолочений хрест.

Успенський собор після реставрації 1900 року

Щоправда, дехто вважає, повністю відновити первісний вигляд собору не вдалося.

Війни і революції у ХХ ст. дивом оминули Успенський собор. Ще привабливішим став він нині, у роки, коли Україна здобула незалежність і стали відроджуватися славні традиції нашого народу, духовність і віра.

Успенський собор. Брама

Успенський собор. Дзвіниця

Церковній громаді було передано навколишні будівлі, зокрема єпископські палати, у яких раніше був краєзнавчий музей.

Через віки відродженим з руїн, оновленим і величним увійшов Мстиславів храм у ХХІ ст., але й донині приховує багато віковичних таємниць, які, мабуть, уже ніколи не будуть розгадані.

Интер'єр Успенського собору

Свято-Успенський катедральний собор

Запитання і завдання

1. Обговоріть у класі, як ви розумієте цитату за текстом роману Олеся Гончара «Собор»: «Дорожіть днем – ось що я вам скажу, молоді! Дорожіть миттю, секундою! Живіть так, щоб встигли залишити слід після себе путящий. Живе не той, хто чадить. Живе – хто іскрить! ... Зоставте ж слід...».
2. Про який слід писав Олесь Гончар?
3. Хто, на вашу думку, з покровителів Успенського собору (упродовж його існування) «зоставили слід після себе путящий»?
4. Національним банком України у 2015 році випущено пам'ятну монету номіналом 5 гривень, присвячену пам'ятці давньоруської архітектури – Успенському собору у Володимирі-Волинському. За електронними адресами в мережі Інтернет знайдіть зображення монети і розкажіть, що на ній зображено.
5. Розгляньте ілюстрацію на с. 61. Розкажіть, що насамперед привернуло вашу увагу в інтер'єрі собору. Чому?

Пам'ятна монета номіналом 5 гривень, випущена НБУ

Говор в Галичі – пам'ятка романської архітектури в Україні

Знову ми на землях колишньої Галицько-Волинської держави – славетного Королівства Руського. Відвідаємо першу столицю – старовинний Галич. Та найбільше цікавить нас село Шевченкове, що в передмісті Галича. Там стоїть храм святого Пантелеймона – пам'ятка архітектури національного значення. Це єдиний та найдавніший з храмів Королівства Руського, що зберігся донині.

Що ж відомо про цю церкву? Храм зазвичай датують 1194 роком. Тоді до Галича приїхав князь Роман Мстиславич, який і профінансував будівництво. Назвали храм на честь діда Романа – київського князя Ізяслава, хрещеного Пантелеймоном.

Про закладення храму інформації мало. Фактично, єдине джерело – кириличні написи-графіті на стінах церкви. Саме там можна прочитати, що закінчили будівництво храму святого

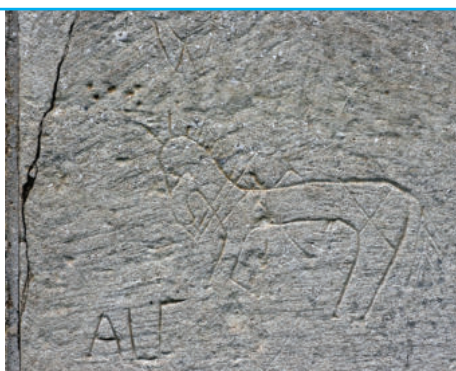
Пантелеймона в 1194 році. Тоді він стояв у центрі великого городища – може, це був монастир, а може, князівське подвір'я.

Однак церква може бути і старішою. В іншому графіті читаємо, що в 1194 році церква вже була духовним осередком Галичини. Якщо так, – то засновником храму міг бути син Ярослава Осмомисла князь Володимир Ярославич. Ще в кількох надписах є натяк на те, що в підземеллях церкви похований князь Роман Мстиславич. Щоправда, розкопки та дослідження не підтвердили цього поки що...

Церкву звели на високому правому березі Дністра, де в нього впадає річка Ломниця.

Храм святого Пантелеймона

Графіті на стінах храму

Архітектор розповідає

Церква святого Пантелеймона – це хрестово-купольний храм з центральною круглою банею. Найцінніша і найбільш декорована західна частина будівлі. Вона виступає за фасад і схожа на романські споруди Західної Європи. Оздоблена колонами з тесаного каменю. Білокам'яна церква майже квадратна (15,26 x 15,26 м) з трьома напівкруглими апсидами. Апсиди також прикрашені колонами з різьбленими капітелями, уся церква оперезана цоколем, стіни розчленовані гладкими пілястрами та карнизами – виступами вгорі на стінах. Загальна довжина будівлі з пілястрами й апсидами – 19,88 м, ширина – 17,69 м, товщина стін – 1,04 м.

Різьблений західний портал

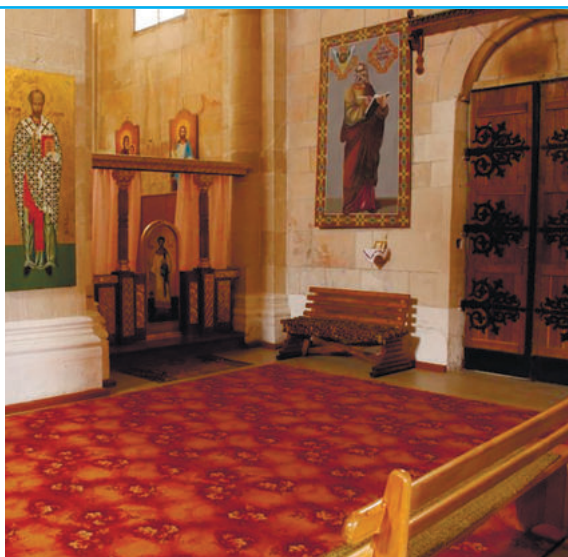
В інтер'єрі церкви зберігся орнаментальний живопис XII ст. жовтою і червоною вохрою: традиційні фрески з промальовуванням по сухій штукатурці. На ясно-жовтому тлі намальовані жовті переплетені кола, жовта лінія скраю доповнена червоною. У колах на ясно-жовтому тлі зображені хрести – сполучені між собою трипелюсткові стилізовані квітки.

Якщо церква святого Пантелеймона з трьома нефами та трьома апсидами традиційна для Русі, то архітектурний декор – суто *романський*, хоча і гармонійно поєднаний з візантійським. Та й побудовано церкву з тесаного каменю – за класичною традицією романської архітектури. Найбільше церква святого Пантелеймона схожа на будівлі XI–XII ст. у Реґенсбурзі над Дунаєм, зокрема на тамтешню церкву святого Якова.

Романський стиль – архітектурний стиль, що панував у Європі X–XII ст. та вирізнявся масивністю і зовнішньою суворістю споруд (храми-фортеці, монастирі-фортеці, замки-фортеці). Головним будівельним матеріалом був тесаний камінь.

Храм святого Пантелеймона. Інтер'єр

Запитання і завдання

Розгляньте ілюстрації. Розкажіть про оздоблення інтер'єру храму.

Припускають, що на початку XIII ст. в храмі зберігалась одна з найзначніших християнських святинь – фрагмент Животворного Хреста, який тепер у соборі Паризької Богоматері в Парижі.

Поруч з головною будівлею зведена квадратна двоюрисна вежа-дзвіниця. Її нижній ярус був входною брамою, а верхній виконував оборонну функцію та був саме дзвіницею. Церква була ще й фортецею: була обнесена валами та фортечним ровом, через який до брами був перекинутий підйомний міст.

Занепад церкви почався так само раптово, як і період розквіту. Після XIII ст., коли Галич втратив статус столиці, святиню закинули. Ще через століття, коли Галичину приєднали до Польського королівства, будівлю передали католикам. Храм було пересвячено на кафедральний собор святого Станіслава, що став головним костелом католицького архієпископства. Така назва храму зберігалася аж до 1912 року.

У XV ст. центр єпископства перенесли до Галича, а костел святого Станіслава залишився літньою резиденцією архієпископа. З джерел XVI ст. відомо, що храм «стоїть одинокий на полях...». Коли єпархію перенесли до Львова, служби в костелі правилися тільки двічі на рік.

Церква святого Пантелеймона із вежею-дзвіницею

Після нападу татар у 1575 році храм простояв занедбаним 20 років.

Відбудова розпочалася аж тоді, коли король Речі Посполитої Сигизмунд III передав споруду монахам-францисканцям. Вони в 1598–1611 рр. перебудували церкву на базиліку в стилі бароко. Поблизу звели монастирський комплекс і відновили оборонні вали. Децю пізніше – дзвіницю. Монастир знову став фортецею.

Однак це не вберегло храм від навали османів в 1676 році. Будівлю знову було частково зруйновано. Та найбільше шкоди завдала масштабна пожежа в 1802 році. Згоріли костел, монастир і багато цінного майна. Основну будівлю частково відновили. Але вона знову постраждала під час Першої світової війни.

Після війни церкву відбудували, у 1926 році почалася реконструкція – будівлі майже повністю повернули первісний вигляд. Саме тоді знайшли сліди фрескового розпису та графіті на стінах храму. За часів радянської влади церкву було закрито.

Подальше відродження храму розпочалося тільки після 1991 року в незалежній Україні. У 1998 році споруду разом із прилеглою територією реставрували, повернувши їй характерні елементи галицької архітектури Княжої доби. Церкву було пересвячено на греко-католицький храм. Тепер ця велична пам'ятка українського середньовіччя тішить око на мальовничих берегах Дністра.

Запитання і завдання

1. Дослідження яких джерел допомогло науковцям визначити дату будівництва собору в Галичі?
2. На честь кого назвали храм? Чому?
3. Розкажіть про особливості архітектури будівлі собору.
4. Порівняйте екстер'єр будівлі Спасо-Преображенського собору в Чернігові, Успенського собору у Володимирі-Волинському та церкви святого Пантелеймона в Галичі. Які спільні та відмінні риси в архітектурі соборів ви помітили? Про що це може свідчити?
5. Обговоріть у класі, які заходи потрібно здійснювати для популяризації видатних пам'яток давньої Русі-України.

Найдавніші храми княжого Львова

Завітаємо тепер до славетного Львова – міста з довгою, цікавою і величною історією. Мабуть, жодне українське місто не може похизуватися стількома середньовічними спорудами.

Так, у Львові аж чотири храми і два монастирі відносять до часів Княжої доби. Це церква св. Миколая, церква св. Івана Хрестителя, церква св. Теодора Тірона, церква Воскресіння Христового та монастирі св. Онуфрія і св. Архистратига Михаїла.

Усі вони зведені в XIII–XIV ст. Однак найстарші – храм святого Миколая і храм святого Івана Хрестителя. А який з них старіший – невідомо.

Невеличкий храм Івана Хрестителя розташований у самому центрі міста, на площі Старий Ринок. Дослідники вважають, що споруджували храм десь у 1201–1370 рр.

Храм святого Івана Хрестителя

Храм святого Миколая

Запитання і завдання

1. Розгляньте будівлю храму на начерку. Порівняйте її із сучасним виглядом.
2. Які зміни в архітектурному оздобленні храму ви помітили?

Храм св. Івана Хрестителя. К. Келісінський (?), 1838 рік

Чи знаєте ви, що...

За найпарадоксальнішою гіпотезою, первісний храм звели тут ще до заснування Львова. Так волинський князь Роман Мстиславич, який нещодавно приєднав Галичину до своїх володінь, відзначив народження сина Данила. У цій самій церкві майбутнього короля й охрестили.

За іншою популярною версією, або храм збудував у середині XIII ст. Данило Галицький для невістки, або близько 1260–1270 років його син Лев Данилович для дружини Констанції – доньки угорського короля Бели IV. І будували його нібито ченці-домініканці, яких запросила Констанція.

«Домініканської» версії дотримувався і польський дослідник XIX ст. Карл Відман, але він вважав, що домініканці заснували храм у 1234 році, за тринадцять років до шлюбу Лева з Констанцією, і, можливо, на місці давнішої православної церкви.

Більшість істориків сумніваються у вірогідності цієї версії, адже легенди про те, що храм звели домініканці, з'явилися в XVI–XVII ст.

Хай там як, але за переказами, цей храм був споруджений в ім'я кохання. У 1855 році в храмі навіть з'явилася табличка, де зазначена дата будівництва – 1270 рік. А вже в наш час на зовнішній стіні встановили барельєф із зображенням Констанції.

Найдавніша ж письмова згадка про храм Івана Хрестителя датується 1371 роком. У документі 1375 року про храм святого Івана згадується як про церкву вірменської громади.

У 1415 році за ініціативи львівського католицького єпископа Яна Жешовського храм знову став римо-католицьким костелом аж на два століття. З часом він почав занепадати – більшість католиків надавали перевагу новішому костелу Марії Сніжної. До того ж вірменська громада через суд намагалася повернути святиню собі та врешті домоглася цього.

Після цього храм Івана Хрестителя рідко з'являвся в хроніках. Відомо лише, що в XVII ст. до нього прибудували північну ризницю, а в 1765 році – південну.

1800 року храм горів, потім довго стояв руїною. Лише в 1836 році його почали відбудовувати – знову як костел. Але чи то на реставрацію забракло грошей, чи роботи велися нефахово, проте вже 1855 року за відновлення храму довелося братися знову.

Згодом, у 1886–1889 рр., храм радикально перебудували в неороманському стилі. До реконструкції долучилися найвідоміші тогочасні львівські архітектори: проект розробив Юліан Захаревич, а здійснювали його Іван Левинський і Тадеуш Мюнніх.

Від інтер'єру старого костелу залишився величезний бароковий вівтар 1526 року із зображенням Христа – він стояв там до середини 1920-х років. На жаль, де він тепер – невідомо.

Коли після Другої світової війни на Галичині встановили радянську владу, костел закрили. Він став господарським приміщенням, а деякий час навіть моргом сусідньої лікарні.

Відродження давнього храму почалося в 1980-х роках. У 1986–1989 рр. були проведені реставраційні роботи.

Архітектор розповідає

Тепер храм святого Івана Хрестителя – однефна прямокутна споруда (9,7 x 7,6 м), з витягнутою п'ятигранною апсидою, під двосхилою високою покрівлею. Фасад створено в романському стилі з арковим входом і величезною круглою нішею з латинським хрестом, оздобленою розетками. Бічні фасади декоровані доволі скромно – по обидва боки розміщено невеличкі спарені арки. У стінах прорізано кілька маленьких вікон: кругле – на південному фасаді, вузькі вертикальні – у східному, а вікно апсиди має форму хреста.

Храм святого Івана Хрестителя

*Храм святого Івана Хрестителя.
Дзвіниця*

Поруч із храмом вимурована триаркова дзвіниця – проєкт Івана Левинського (1851–1919), знаменитого українського архітектора і громадського діяча. У 1939 році дзвони з неї кудись зникли, і понад 70 років дзвіниця стояла порожня. Лише в 2010 році встановили нові дзвони, їх виготовили в Польщі.

Храм святого Івана Хрестителя прославився ще й тим, що саме там була ікона Львівської Богородиці – тепер вона в палаці Потоцьких. Цей образ – одна з найцікавіших і найзагадковіших пам'яток української *сакральної* культури.

ГЛОВНИК

Сакральний – обрядовий, ритуальний.

3 легенд і переказів

За легендою, ця ікона, писана на кипарисовий дошці, належить руці євангеліста Луки. Цей образ нібито принесла царівна Анна з Царгорода до Києва при хрещенні Володимира Великого.

Ікона Львівської Богородиці

Згодом Богородиця з дитям стала родовою святинею Мстиславовичів-Романовичів. Проте деякі історики вважають, що ікону було написано або перемальовано близько 1534 року – саме ця дата вказана в найдавнішому записі на її звороті.

З 1993 року в костелі почав діяти Музей пам'яток стародавнього Львова.

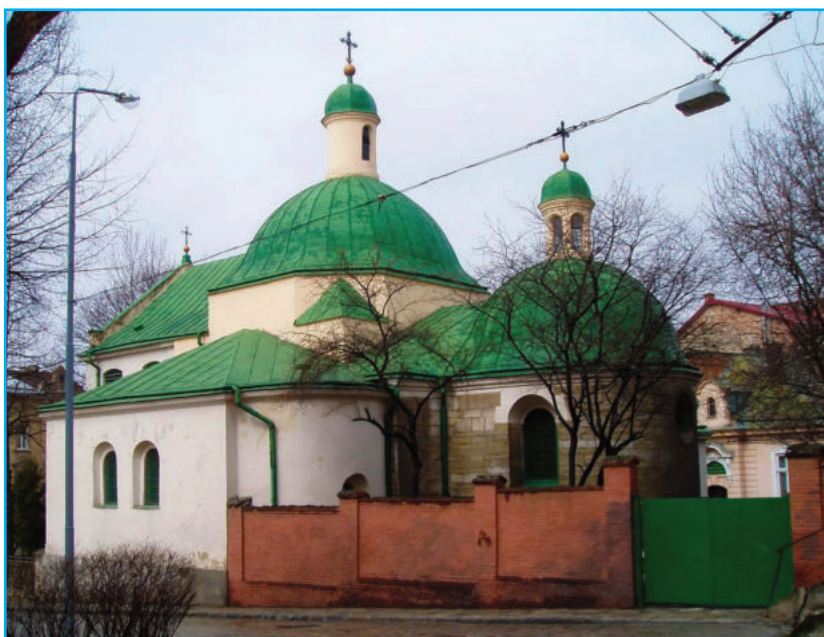
У 2009 році храм освятили під титулом святого Івана Хрестителя. З того часу споруду ділять між собою католицька церква і музей.

Церква святого Миколая має не менш цікаву історію.

За відомою з XV ст. грамотою галицького князя Льва Даниловича про надання земельних угідь у 1292 році, кам'яна церква святого Миколая вже існувала на львівській землі. Імовірно, будівництво її почалося в середині XIII ст., що підтверджено археологічними розкопками, а за короля Лева її освятили.

Церква була збудована за ініціативою і на кошти купецької братії Львова.

Храм святого Миколая. Тильний бік

У середині XVI ст. при православному храмі було утворено Братство, яке займалося опікою храмового майна. Воно діяло з метою «захисту інтересів поневоленої української нації», виконуючи свою місію до 1744 року.

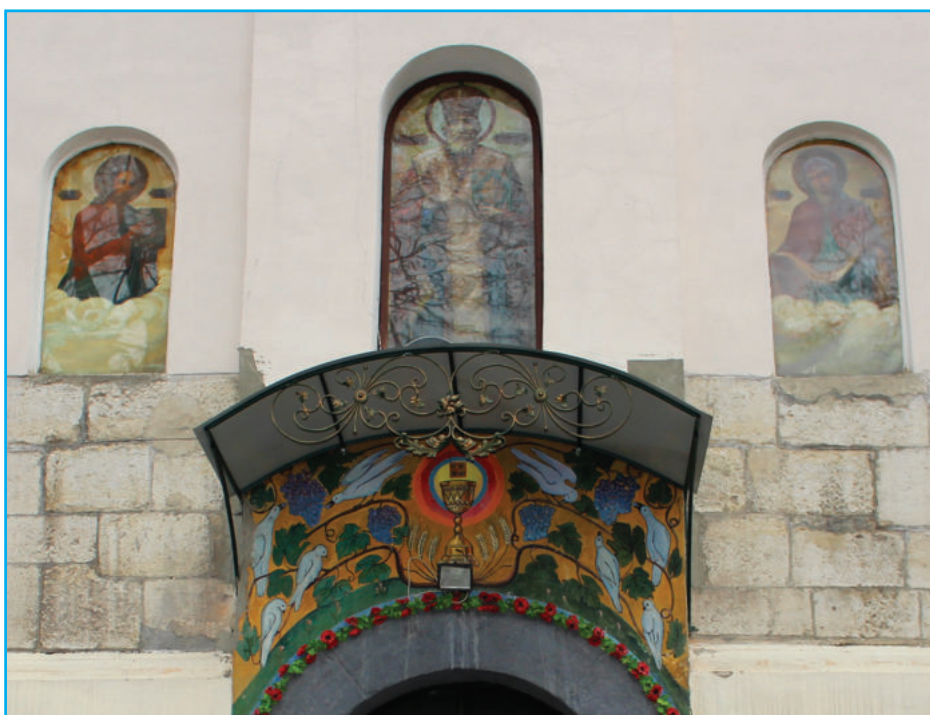
У XVII ст. церква святого Миколая багато разів горіла, тож весь її первісний внутрішній декор знищив вогонь. Слід було відреставрувати храм. Саме тоді церква набула теперішнього вигляду. Тоді заклали й чотири вікна в центральній частині будівлі.

Кам'яна, з двома куполами (над апсидою і нефом), західним прямокутним притвором і двома каплицями, які і надали будівлі хрестоподібної форми, церква стала окрасою старого міста.

Попри втрату більшості старовинних цінних предметів культу, у народі храм користувався шанобою. На це змушена була

зважати і влада Австро-Угорщини. Так, у 1857 році австрійський намісник Галичини Агенор Голуховський подарував храмові два академічних полотна «Голова пророка Ісаї» та «Христос в дорозі на Емаус».

Коли за підсумками Першої світової війни Галичина ввійшла до складу відновленої Польщі, у 1924–1925 рр. була проведена реконструкція цього православного храму. Саме тоді було відкрито нижній ярус будівлі та апсиди з бутового каменю, який підтвердив її приналежність до XIII ст. Тоді храм розписав фресками художник Петро Холодний.

*Храм святого Миколая. Фасад.
Фрески Петра Холодного (1924 р.) із зображенням
св. Миколая, Розп'яття, св. Івана та Богородиці*

Друга світова війна не оминула стародавніх стін. Відтак у 1947–1957 рр. храм довелося відновлювати майже повністю – виготовляли навіть новий іконостас і розписували стіни. Практично весь радянський період (до 1989 року) він залишався діючою православною церквою під протекторатом Москви. В 1977 році на його території були проведені археологічні дослідження, які ще раз підтвердили належність знахідок до Княжої доби.

У 1989 році Миколаївський храм нарешті передали Київському патріархату Української православної церкви, а з 2018 року – Православній церкві України. Останнім часом відреставрували настінний розпис (1990 рік) та оновили зовнішні фасади зі збереженням відкритої стародавньої кладки (2010-ті).

Так і стоять два храми – католицький і православний – посередині старого середньовічного міста, оберігаючи мир і спокій міста Лева, Галицької землі й України.

Запитання і завдання

1. Розгляньте картини українського графіка Юрія Химича. Які середньовічні храми ви впізнали на картинах?

Юрій Химич

2. Назвіть роки будівництва собору Івана Хрестителя і церкви святого Миколая. Пригадайте, за правління якого князя збудовано храми.
3. Про що, на вашу думку, свідчить збереження у Львові одночасно стародавніх православного і католицького храмів?

Львівська Катедрa – від короля Казимира до незалежної України

Далі наш шлях лежить до храму, який впродовж семи століть був головним собором міста Лева та одним з його символів.

Латинський *катедральний* собор Успіння Пресвятої Діви Марії, який у Львові зазвичай називають Катедрою, – одна з найдавніших пам'яток міста. Протягом століть храм неодноразово перебудовувався, обростав численними каплицями та іншими прибудовами, тому цей архітектурний ансамбль містить риси *готики*, ренесансу, бароко. Латинська Катедрa сьогодні є пам'яткою архітектури національного значення і водночас діючим головним храмом Львівської єпархії Римо-Католицької церкви в Україні.

Час заснування собору припадає на другу половину XIV ст., однак коли саме – невідомо. Існує кілька версій щодо дати будівництва.

Катедральний (кафедральний) – собор (церква), де править службу місцевий єпископ.

Готичний стиль – архітектурний стиль в європейській архітектурі XII–XVI ст., для якого характерна вертикальна зорієнтованість будівель, стрільчасті арки, вузькі високі вежі, колони та кольорові вітражні вікна, завдяки чому в приміщенні багато світла і повітря.

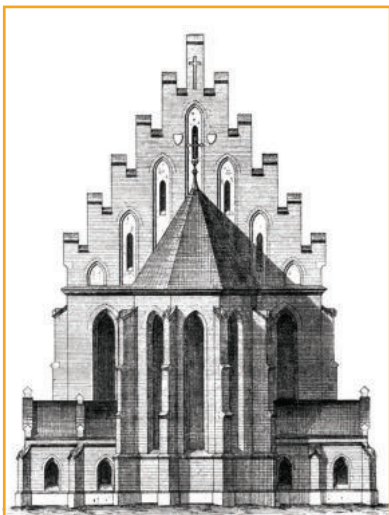
Собор Успіння Пресвятої Діви Марії (Латинський катедральний собор)

Зведення костелу пов'язують із Казимиром III (1340-ві роки), коли Галичину приєднали до Польського королівства, та з датою надання Львову Магдебурзького права (1356 рік).

Саме тоді перепланували місто: у його центрі мала бути ринкова площа, а поряд – головний міський храм. Костел у Львові звели на південний схід від Ринку, поряд із вулицею Галицькою. Припускають, що латинську Катедру збудували на місці давнішого храму східного обряду, що існував ще в Княжу добу.

Перша згадка про парафіяльний храм Діви Марії у Львові датується 1353 роком. Проте досі невідомо, мається на увазі саме цей костел чи інший храм.

*Латинська катедра.
Реконструкція
первісного вигляду.
Архітектор М. Ковальчук*

Хай там як, а наприкінці XIV ст. храм уже мурували. Будівництво велось коштом і силами місцевих мешканців, переважно німців, які становили більшість у тодішньому Львові.

Спорудження собору, як це часто траплялося в ті часи, затягнулося на життя кількох поколінь львів'ян – на понад 130 років. У 1404 році було завершено центральну вівтарну частину. Роботами керував спершу Петро Штехер, потім – Микола Гонзага (Гансеке). У 1405 році будівлю освятили, присвятивши храм Пресвятій Діві Марії. Завершували костел будівничі з Вроцлава у 1481 році, добудувавши нефи та три вівтарі. Тоді створені були також вітражі.

У 1414 році Львів став центром єпархії, а храм – кафедральним. Роком завершення будівництва вважають 1493 рік. Із 1510 року вперше згадується про встановлення тут органу.

*Латинська катедра
(мал. Й. Свободи)*

*Латинська катедра
(сучасна світлина)*

Архітектор розповідає

Костел був готичним храмом із трьома нефами та двома вежами при західному фасаді. Одна вежа – велична готично-барокова – заввишки 66 м. А друга – недобудована, пузатий недомірок. На неї, мабуть, у далекому XIV ст. забракло коштів.

Споруджений із цегли двох відтінків, храм мав нештукатурені фасади, був майже без декору. Первісно будівля була кубічною, але пізніше прибудували каплиці – її конфігурація змінилася. Довжина собору – 67 м, а ширина – 23 м. Високий шпиль даху підкреслював готичний стиль собору.

Довкола костелу, на місці сучасної Катедральної площі, був цвинтар, відгороджений від міста стіною. У стіні було три брами: одна («Королівська») з боку площі Ринок і дві з боку прилеглої вулиці. Кілька будинків на південь від костелу належали церкві.

Велика львівська пожежа 1527 року зачепила і костел: найбільше постраждала його західна частина, згоріла дзвіниця. Але до 1550 року будівлю відновили за сприяння архієпископа Бернарда Вільчека. На його честь один із нових дзвонів назвали «Бернардин».

З 1629 року в Катедрі відправляли богослужіння також єпископи-уніати, зокрема Мелетій Смотрицький – український мовознавець, письменник, церковний і освітній діяч Речі Посполитої – та Йосип Рутський – з 1613 року Митрополит Київський, Галицький та всієї Русі.

Легендарна історія сталася у катедральному соборі 1 квітня 1656 року. Під час богослужіння польський король Ян II Казимир перед чудотворним образом Матері Божої Милостивої коронував Богородицю на королеву Польщі. Польський монарх просив допомоги в Матері Божої. Натомість Ян Казимир обіцяв Богородиці полегшити життя простому люду.

Інтер'єр костелу змінювався протягом XVI – сер. XVIII ст. Львівські заможні родини та цехи зводили своїм коштом бічні каплиці, встановлювали додаткові вівтарі. У криптах костелу ховали видатних львів'ян, церковних діячів. Від дії опадів і ґрунтових вод, від прорубування аркових прорізів у стінах костел став руйнуватися.

Станіслав Тондос.
Латинський
катедральний
костел. Львів

Інтер'єр собору

Запитання і завдання

Розгляньте інтер'єр собору. Які види мистецтва «залучено» до його оздоблення? Яке загальне враження створює інтер'єр?

У 1760–1776 рр. за ініціативи архієпископа Вацлава Сераковського храм реконструювали.

Під час реконструкції зберегли структуру первісної готичної будівлі, однак знесли багато добудованих пізніше каплиць. Ті каплиці, що залишили, перебудували. Червоні цегляні фасади поштукатурили, східчасті завершення стін перебудували в бароковому стилі. Простий шпиль дзвіниці також замінили на бароковий. Стіни, стовпи, склепіння покрили бароковими розписами. Готичні, ренесансні предмети інтер'єру передали іншим храмам.

Змінили також вхід до храму. У 1772 році мешканці Львова на знак протесту проти окупації Львова австрійцями після поділу Речі Посполитої замурували парадний вхід до собору. Тепер до храму можна потрапити тільки бічними входами.

Цвинтар біля костелу ліквідували й облаштували тут міську площу. Крипти теж мали ліквідувати, однак римо-католицька Катедрa стала єдиним храмом Львова, де їх дозволили зберегти. Тоді під костел перенесли кам'яну архітектурно-скульптурну композицію «Ісус у гробі», що колись була в одній із брам. Під бароковою аркою встановили скульптуру з лежачою в труні фігурою Христа. Над аркою на постаменті встановили ангела з хрестом, який стоїть на черепі зі схрещеними кістками. Нижче – скульптури Адама та пророка Мойсея зі скрижальми Старого Завіту. Ще нижче, на цокольних постаментах, – скульптури чотирьох Євангелістів. До речі, у радянські часи фігуру Христа з композиції зняли, її відновили лише в 1995 році.

З шести каплиць, відокремлених від основної будівлі, збереглася лише каплиця Боїмів (1617 р.). Боїми були львівським міщанським патріціанським родом угорського походження, а каплиця була їхньою родовою усипальнею. Хоча поховання з неї перенесли, каплиця працювала до 1945 року.

У ХІХ ст. костел майже не змінився. Щоправда, дерев'яний паркан довкола будівлі замінили на ковану неоготичну огорожу (1840-ві роки), а на постаменти перенесли барокові скульптури апостолів. Установили ще новий кований металевий амвон.

Наприкінці ХІХ ст. Львів готувався до Галицької крайової виставки (1894 рік). Отож вирішили реставрувати Катедру. Аргументом було те, що через перебудову ХVІІІ ст. костел виглядав бароковим, тобто значно новішим, аніж насправді був.

Підхід реставраторів був доволі радикальним: у центральній частині усунули барокові скульптури і розписи, хоча головний вівтар залишили. На стіни нанесли нові орнаментальні неоготичні розписи. Вікна, що в барокову реконструкцію були замуrowані, – розкрили та встановили в них вітражі з сюжетами із життя Марії, історії Львова та собору. Ці роботи фінансували багаті львівські родини.

Однак таке перетворення пам'ятки розкритикували, і в перші роки ХХ ст. реставрацію призупинили.

У наступні роки застосовувався більш обережний підхід. З 1908 року реконструювали дах, замінили мідну покрівлю, дерев'яні сходи на хори замінили металевими гвинтовими.

Під час Першої світової війни у 1916 р. мідну покрівлю Катедрі, як і інших будівель у Львові, було реквізовано для потреб австрійського війська, тому в 1920-х роках дах довелося відновлювати. Протягом 1923–1930 рр. знову реконструювали

*Альфред Каменобродський.
Каплиця Боїмів. Початок ХХ ст.*

підлогу. У 1932 р. реставрація зупинилась. Через початок Другої світової війни масштабні плани щодо її продовження не були реалізовані.

На стінах собору збереглися гарматні ядра, які влучили в храм під час облог Львова: у 1672 році – османами у союзі з Петром Дорошенком і 1919 року – Українською Галицькою Армією під час українсько-польської війни.

Під час війни Катедра вистояла, понижилися лише частково вітражі вікон на західному і південному фасадах. У 1946 році радянська влада вивезла з храму найцінніші реліквії.

До 1991 року Катедра була одним із трьох діючих храмів Львова. У 1952 р. відремонтували фасади, згодом – каплиці. У 1975–1988 рр. над реставрацією розписів працював український художник Анатоль Чобітко.

З 1998 р. ремонтні роботи у храмі проводили спільно українці та поляки. Нині костел – визначна пам'ятка архітектури середньовічного Львова, місце прощі. Тут відбуваються служби українською і польською мовами. 25 червня 2011 року Катедру відвідав папа Римський Іван-Павло II.

Каплиця Боїмів (сучасна світлина)

Катедральний собор невіддільний від історії Львова. Готика і ренесанс, бароко і рококо, неоготика і модерн – практично усі львівські архітектурні стилі злилися в одній споруді. Це яскраво відображає багатокультурний образ цього славетного українського міста.

Запитання і завдання

1. Нанесіть на стрічку часу основні дати, пов'язані з будівництвом Львівської Катедри. Які історичні події відбувались у той час на теренах України?
2. Розгляньте ілюстрацію. У якому стилі збудовано собор у Львові? Назвіть характерні ознаки цього архітектурного стилю.

Латинський катедральний собор

3. Скориставшись додатковими джерелами інформації, дізнайтеся, які ще споруди входять до архітектурного комплексу Львівської Катедри.
4. За бажання, знайдіть в мережі Інтернет відеоматеріали, присвячені Львівському катедральному собору. Перегляньте їх та обговоріть враження від перегляду.

Вірменський собор у Львові – східне диво на Заході України

Перш ніж розпрощатися зі Львовом, ми не можемо оминати Вірменську вулицю. Адже саме там зведено Катедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці – головний храм Української єпархії Вірменської апостольської церкви. Ця будівля – унікальна.

Історики вважають, що перша вірменська громада на Русі з'явилася в X ст. Коли київський князь Володимир одружився з візантійською принцесою Анною, вірменкою за національністю, з нею приїхав її почет. Відтак Ярослав Мудрий, який народився від шлюбу Анни і Володимира, з материнського боку вірменин.

*Вірменський собор.
Внутрішній двір (старовинна гравюра)*

*Вірменський собор
(сучасний вигляд)*

Чи знаєте ви, що...

У Львові вірменська община з'явилася близько XII ст., майже одночасно з утворенням самого міста. А вже через століття була однією з найбільших і найбагатших у Львові.

Вірмени були добрими каменярами та незамінними майстрами для будівництва міст, а ще майстерними ювелірами; вони робили якісні шкіряні вироби, успішно займалися торгівлею. У Львові вірмени оселилися в північній частині міста, неподалік від центральної Ринкової площі. Її світським життям керував вїйт і рада старійшин, а релігійним – григоріанський єпископ, який підпорядковувався лише голові вірменської церкви – католикосові всіх вірмен.

Звичайно, одна з найбільших львівських громад не могла існувати без того, що об'єднує і згуртовує людей однієї віри – храму. Так з'явилася одна з найгарніших церков Старого міста. Заснували її в 1363 році. Це і був Вірменський кафедральний собор Успіння Пресвятої Діви Марії.

Архітектор розповідає

Зодчим цього храму вважають майстра з німецької частини Сілезії Доре (Дорінг). Деякі фахівці наполягають, що вірменський майстер брав участь у спорудженні Успенського собору.

Церква будувалася за зразком вірменських храмів, але помітний і вплив романсько-готичної архітектури Західної Європи, а також давньоруської галицької архітектури.

Храм має об'ємно-просторову композицію; це тринефна будівля, майже квадратна в плані, з апсидами і завершена барабаном із шатровим покриттям, як давньоруські церкви. А дванадцятигранна форма цього барабану, оздоблення стін тесаними кам'яними плитами з вмонтованими в них *хачкарами*, малюнок фриза над аркою центральної апсиди – вплив вірменської архітектури. Останній в XV ст. був прикрашений властивим для давньоруських пам'яток фресковим розписом, фрагменти якого були відкриті в 1925 році.

СЛОВНИК

Хачкар – з вірменської дослівно «хрест-камінь», вид вірменських пам'яток у вигляді кам'яної стели із вирізьбленим зображенням хреста, які встановлювали біля доріг, у монастирях, усередині і на фасадах храмів.

Початок був покладений. Але кожне наступне покоління вірменської громади прикрашало храм по-своєму. Добудували бічні апсиди (початок XV ст.) і відкриту аркаду (1437 рік), що оперезала храм із трьох боків (через два століття її перебудували в ренесансному стилі).

У 1571 році під керівництвом італійця Петра Красовського звели дзвіницю, що надала Вірменському собору зовнішньої завершеності.

Дзвіниця триярусна, квадратна в плані. Чотири напівкруглі вежі, що завершують її, виконані з оцинкованого заліза на початку XIX ст. У проході під вежею-дзвіницею, яким можна пройти до східного дворику собору, збереглося склепіння та орнаментальний різьблений портал із написом вірменською мовою.

Арочна галерея, прибудована у 1437 році

Дзвіниця собору

Томаш Дикас. Спаситель з хрестом

Протягом століть собор був громадським і релігійним центром вірменської громади у Львові, допомагаючи їй зберегти свою самобутність. Проте у 1630 році львівський вірменський архієпископ Миколай Торосович прийняв католицизм.

Вірменська громада була рішуче настроєна проти унії. Однак, коли їхнє головне заняття – торгівля – почало занепадати, багато вірмен виїхало зі Львова. Відтак вірменські старійшини вирішили піти на примирення, бодай формально перейшовши в католицизм. Вони подали королю Яну Казимиру уніатське сповідання віри і погодилися перейти під юрисдикцію Риму. Усі незгодні з цим рішенням змушені були залишити Львів.

Отож, якщо в середині XVII ст. у Львові мешкало понад дві тисячі вірмен, то на початку XX ст. тут залишилися лише поляки з полонізованими вірменськими прізвищами.

Страшним лихом для собору стала пожежа 1676 року – його довелося відновлювати. Та немає лиха без добра: внутрішні інтер'єри тепер створили у стилі європейського бароко та прибудували ризницю і каплицю. Саме в ці роки у вірменському кварталі складався один з найцікавіших архітектурних ансамблів Львова, до якого, крім собору та дзвіниці, ввійшли ар-

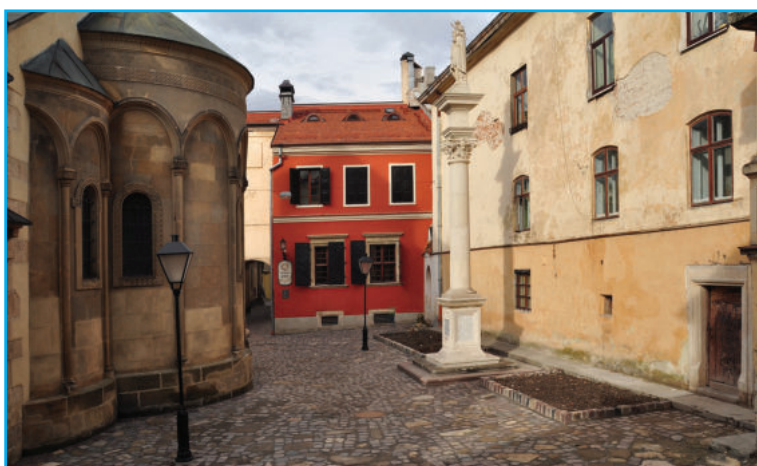
хієпископський палац, вірменський банк «*Mons Pius*» і монастир вірменських бенедиктинок (1682 рік).

Палац вірменських архієпископів

Квартал забудовували, і біля Вірменського собору з'явилося три дворики.

Перший – Монастирський дворик – замкнутий по периметру будівлею Успенського храму з півдня, а з півночі – будівлею монастиря вірменських бенедиктинок. Італійська галерея (нижній ярус – відкриті арки, верхній – закриті) з'єднує обидві будівлі. Внутрішній інтер'єр його прикрашають два вапнякових барельєфи XVI ст.

Монастирський дворик Вірменського собору

Огорожа з боку вул. Вірменської (статуя Богородиці над брамою)

Огороду Південного дворику прикрашає статуя Богородиці (1664 рік) з колишньої Краківської брами різця львівського майстра М. Ерлемберга. У дворіку стоїть дерев'яна різьблена каплиця XVIII ст. У ній – вівтар «Голгофа», де зображені смертні муки Христа. Розп'яття розташоване на тлі каміння. Кожен з близько 250 «каменів» вирізьблено з дерева. З іншого боку подвір'я у 1889 році встановили фігуру Христа, який несе хрест на Голгофу, роботи Томаша Дикаса.

У дворіку зберігся старовинний вірменський цвинтар, надгробні плити до якого частково були перенесені з інших вірменських храмів. Подвір'я повністю вимоще-

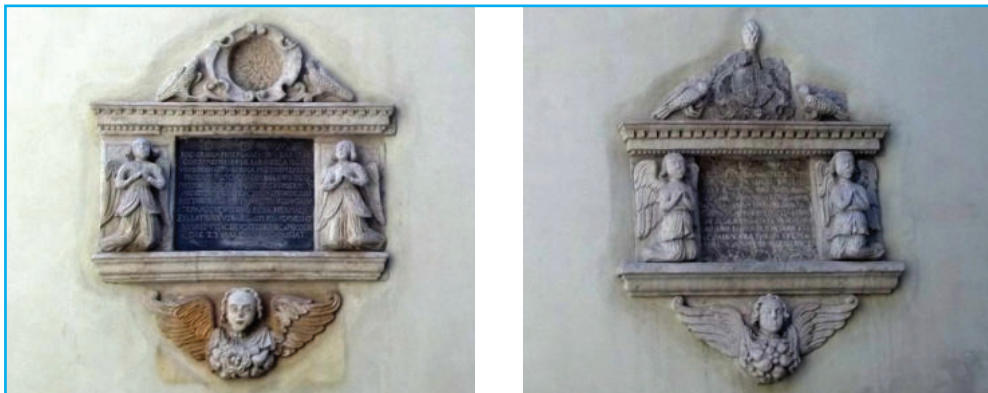

*Томаш Дикас.
Вівтар «Голгофа»*

не надгробними плитами, деякі з яких вмонтовані у стіни. Найстарішим плитам близько 600 років.

Збереглися також середньовічні епітафії, найцінніша з яких – вмурована у стіну епітафія патріарха Вірменії Стефана V, який помер у Львові 1551 року.

Середньовічні епітафії

*Фігура святого Христофора
на пам'ятній колоні*

Південний дворик відділений від вулиці Вірменської огорожею з металевими ґратами, а зі східним двориком з'єднаний воротами з бароковим фронтоном 1877 року.

Східний, або Христофоровий дворик, – це водночас прохід між вулицями Вірменською та Лесі Українки. Сюди виходить найдавніша, апсидна частина собору, а його центром є висока пам'ятна колона з постаттю святого Христофора – захисника від раптової смерті (1726 рік).

Однак навіть святий покровитель не захистив собор від трагедії. У 1773 році комплекс Вірменського собору так постраждав, що довелося ремонтувати дзвіницю і центральну будівлю храму.

Будівлю вірменського архієпископа майже заново побудували в 1802 році.

Архітектор Ф. Мінченский, який проводив першу серйозну реставрацію (1908–1927 р.) і змінив храмовий фасад, що виходить на Краківську вулицю, на неоготичний стиль.

Реставрація відродила головну вірменську святиню Львова: зняли нашарування штукатурки, з'явилася купольна мозаїка, стіни прикрасив розпис, а на апсидах установили напівколони.

Новий вхід до собору з вул. Краківської

Інтер'єр храму

Запитання і завдання

1. Розгляньте ілюстрації. Зверніть увагу на оздоблення інтер'єру – мотиви розписів і мозаїк, характерні орнаменти, фактуру тощо.
2. Яке ваше враження від собору?

Фрески та вітражі виконав спеціально запрошений із Варшави художник Ян Генрик Розен. Особливістю розписів є те, що зображення наносили на тверду суху штукатурену поверхню. Головний розпис вітваря зображає Тайну Вечерю. Розпис нетиповий, бо Ісус та апостоли стоять; Христа зображено в анфас, а апостолів – у профіль. Юда Іскаріот зображений спиною, видно лише руку з ножом.

У вітварній частині є розпис «Розп'яття» (7 x 7 м). Вважається, що Ян Розен зобразив на розписі сучасних йому людей. Так, Ісус Христос змальований з Володимира Дідушицького, львівського мецената та колекціонера; св. Бенедикт (справа від Ісуса) – з митрополита Андрея Шептицького; св. Франциск – з польського художника Яцека Мальчевського, а Тома Аквінський – з вірменського архієпископа Йозефа Теодоровича. Себе ж художник зобразив в образі святого Яна Непомука на задньому плані.

Розпис «Розп'яття»

Запитання і завдання

Розгляньте ілюстрацію. Знайдіть на ній названих у тексті осіб.

Відновлювальні роботи завершили в 1927 році. Саме тоді під шаром штукатурки в храмі виявили фрески початку XVI ст., відновили дерев'яну різьблену стелю, а на дзвіниці розкрили фрагменти старої кладки.

За кілька років, у 1930-му, поставили новий головний вітвар, престол та амвон. Ця перебудова має цікаву історію. Річ у тім, що основні мармурові частини вітваря та престолу львівські вірмени отримали в подарунок із Варшави, де місцева влада саме розібрала російський собор Олександра Невського.

Уся ця краса недовго тішила око львів'ян. У 1945 році радянська влада ліквідувала Вірменську католицьку церкву, а її провідних священнослужителів відправила в табори. Сестри-бенедиктинки виїхали до Польщі, а за певний час залишили місто і майже всі корінні львівські вірмени. Закрито було і храм – спочатку в соборі розмістили фондосховище Львівської картинної галереї, а з 1953 року – музею імені Леніна.

Лише в січні 2000 року храм повернули вірменській громаді. 6 січня 2001 року було звершено перше богослужіння. У тому самому році, під час візиту до Львова, у храмі відправив молитву Папа Римський Іван-Павло II, а 28 травня 2003 року собор освятив католикос всіх вірмен Гарегін II.

Вірменський собор Успіння Пресвятої Богородиці у Львові – архітектурна пам'ятка національного значення, яка також занесена до Світової спадщини ЮНЕСКО. Нині собор діє і є справжньою архітектурною перлиною стародавнього Львова.

Запитання і завдання

---

1. Які історичні події призвели до появи вірменських громад на теренах України?
2. Розкажіть, які події з історії собору запам'ятались вам найбільше. Чому?
3. Які ще пам'ятки вірменської храмової архітектури є в Україні? Скористайтеся додатковими джерелами.
4. За бажання, перегляньте відеоматеріали «Львів. Вірменський кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці».
5. Підготуйте віртуальну екскурсію «Найвідоміші середньовічні храми Львова». Скористайтеся матеріалами посібника і додатковими джерелами інформації. Обговоріть враження в класі.

Костел святої Єлизавети – готична казка Закарпаття

Серед християнських храмів Західної України вирізняється собор святої Єлизавети – чудовий готичний храм у Хусті на Закарпатті. У місті цю споруду називають «церквою із півнем», хоча на єдиній бані старовинного храму крутиться звичайнісінький флюгер. Колись Єлизаветинський костел належав римокатолицькій громаді цього старовинного міста над Тисою.

Велична таємнича будівля із більш ніж 700-річною історією приваблює кожного, хто відвідує Закарпаття, і слугує своєрідною «машиною часу» між минулим і сьогоденням.

Строгий і лаконічний храм побудований у дуже зручному місці – у самому центрі Хуста, неподалік від Замкової гори.

Більшість істориків вважають, що костел збудували наприкінці XIII ст. Оговтавшись від навали кочівників Батия, королі Угорщини почали активно освоювати землі Закарпаття. Саме тоді на горі заклали замок, а в долині збудували перший костел, що й став центром нового міста. Дослідники припускають, що спочатку храм був дерев'яним.

Та незабаром починається будівництво костелу з каменю у готичному стилі.

Вже до середини XV ст. будівля була такою, якою її можна побачити і нині.

*Костел святої
Єлизавети*

Вид на костел із Замкової гори

Храм одне нефний у формі прямокутника з п'ятигранною апсидою. У південному мурі прорізани два вузьких вікна та арочний вхід, такі самі готичні вікна в апсиді. Вона нижча за неф і вужча, відділена високою аркою. Стелю перекривають хрестові готичні склепіння. Інтер'єр собору колись прикрашали фрески.

Із західного боку до нефу прибудована висока прямокутна вежа-дзвіниця, яка також виконувала оборонні функції. Дзвіниця чотириярусна, яруси сполучалися дерев'яними сходами. На нижньому ярусі був зведений готичний портал – головний вхід до храму. Вінцем дзвіниці стала бойова дерев'яна галерея з бійницями для стрільби – своєрідний п'ятий ярус будівлі. Таким чином, костел був добре пристосований до оборони.

По периметру костел обнесли лінією оборонних мурів з місцевого каменю заввишки понад шість метрів. У верхній частині мурів були влаштовані бійниці. Перед муром вирили ще й рів. Зі сходу і з заходу були невеликі вхідні брами. Дослідники припускають, що це були двоярусні споруди з шатровими дахами. У нижніх ярусах були вхідні арки, через які можна було потрапити у внутрішній двір храму.

У 1514 році на півдні Угорщини вибухнуло потужне селянське повстання під проводом Дьордя Дожи. Повстанці не наважились атакувати Хустський замок, але місто, схоже, вони контролювали, оскільки влада вважала Хуст «бунтівним». Костел пошкодили під час цього конфлікту, але, на щастя, він вистояв.

У 1524 році, під впливом Реформації, більшість мешканців Хуста стають протестантами і костел переходить громаді протестантів-реформатів. Це вплинуло на його вигляд – протестанти були прибічниками простоти у декорі, тому яскраві фрески на стінах храму заштукатурили. А коли в 1557 році трансильванські князі відбили Хустський замок у військ імператора Священної Римської імперії Фердинанда, собор також постраждав.

Улітку 1594 року військо хана Гирея пішло походом на Закарпаття. На добре укріпленій Хустський замок татари напасти не наважились, постраждала тільки міська забудова, зокрема й храм. Правда, трансильванські князі оплатили його ремонт. У 1644 році князь Дьордь I Ракоці підтвердив спеціальною грамотою особливі привілеї храму.

У середині XVII ст. Трансильванія потрапляє під вплив Османської імперії. У 1661 році князь Януш Кемень, який нама-

гався опиратися османам, деякий час переховувався в Хусті та пожертвував чималі гроші собору святої Єлизавети. Та вже наступного року він загинув і на князівському троні утвердились ставленики султана. На долю храму все це майже не вплинуло, його привілеї було підтверджено і за нової влади.

Архітектор розповідає

У XIX ст. до північної частини прибудували будівлю з односкатним дахом, перебудували верхній ярус дзвіниці: замість суцільної галереї з'явилися вікна. Ще пізніше до неї прибудували декоративний карниз, а завершувати дзвіницю стала нова шатрова покрівля. Збереглися старовинні дзвони церкви: великий – 1587 року, середній і малий – 1683-го. Утім, аби дістатися до них, треба підніматися на дзвіницю крутими дерев'яними сходами. На найбільшому дзвоні можна прочитати: «Gloria sit soli qui regit Astra Deo. Anno Domini. 1587» («Слава Небесному Отцю. Рік віку Господнього 1587»).

Запитання і завдання

Розгляньте ілюстрації. Як змінилася архітектура собору? Власні думки аргументуйте.

Костел у різні часи (старі малюнки)

Протягом XIX–XX ст. була поступово знищена більша частина оборонного муру, до того ж він став нижчий.

На диво, але потрясіння XX ст. оминули храм святої Єлизавети. У 2004 році почалася реставрація старовинної будівлі. Дзвіниці повернули первісний вигляд – дерев'яну галерею та шатрову покрівлю з декоративними ліхтарями. Відновили покриття стін храму і велику частину середньовічного муру. До речі, такого великого фрагменту оборонного муру давніх часів майже ніде

більше не зберіглося. Будівлі повернули середньовічний вигляд, навіть дзвіниця знову набула рис фортеці.

Під час реставрації виявили фреску XV ст. з тих, які вважали втраченими. На зображенні видно угорських королів Владислава, Стефана та герцога Імре, що були причислені до лику святих.

3 легенд і переказів

За легендами, на території Хустського замку є ціла мережа тунелів, нібито колишньою столицею Карпатської України ховається підземне місто. Розповідають, що деякі тунелі ведуть до Румунії, деякі – до загадкових князівських скарбів. Правда це чи ні – невідомо, але маємо беззаперечний факт: один із підземних ходів справді закінчується в Єлизаветинському костелі.

У підлозі, майже в центрі храму, існує вхід у підземелля. Підземний лабіринт сполучає костел із фортецею. Схоже, що в далекі 1300-ті роки власники кам'яної цитаделі передбачливо підготували шлях для втечі у разі нападу на замок ворогів.

У костелі зберігаються власноруч написані князями та полководцями грамоти Трансильванії. Наприклад грамота князя Дьєрдя Ракоці від 6 грудня 1644 року. До речі, церква-фортеця нині – не тільки місце для зібрань релігійної громади, а й своєрідний архів і музей раритетів. Тут зберігаються унікальні чаші, дарохранильник, службовий реманент, старенька катедра тощо.

Єлизаветинський костел вважають найстарішим храмом Закарпаття. Він добре зберігся та залишається одним із небагатьох зразків готики на українських землях. Храм, дарма що старіший за деякі закарпатські села, і зараз вивищується над кількоповерховими міськими будівлями XX ст.

Запитання і завдання

---

1. Чому в XIV–XV століттях були поширені церкви-фортеці?
2. Як історичні події на Закарпатті вплинули на долю костелу святої Єлизавети?
3. За бажання, поцікавтеся долею Хустського замку – ще однієї перлини середньовіччя.

Катедральний собор святих апостолів Петра і Павла – кам'янецьке диво

Далі вирушимо на Поділля, до славетного Кам'янця-Подільського. Там перенесемося в пізніє середньовіччя. Не вірите?! А це правда, бо саме тоді був побудований катедральний костел святих апостолів Петра і Павла. Це єдиний в Україні християнський храм з мінаретом, характерним елементом мусульманської архітектури. До всього мінарет ще й увінчаний... скульптурою Богородиці. Неймовірно!

Сьогодні собор стоїть у центрі міста біля головної міської площі.

Імовірно, собор був побудований на місці давньоруського храму. Тоді більшість населення міста була православною, тому можна

припустити, що саме тут стояв головний православний храм. Проте деякі історики заперечують існування храму на цьому місці до XV ст.

Чи знаєте ви, що...

У 1351 році король Польщі Казимир III Великий, який мав приязні стосунки з князями Коріатовичами – господарями Поділля, запропонував римському папі Клименту VI заснувати тут єпископство. Саме з цього почалося поширення католицизму на Поділля. Приблизно в середині XIV ст. в місті вже точно був католицький храм.

Перша письмова згадка про місто датується 1375 роком, коли в Кам'янці нарешті з'явився католицький єпископ. Більшість істориків вважають, що заклав собор князь Федір Коріатович, який закінчив його будувати саме в 1375 році.

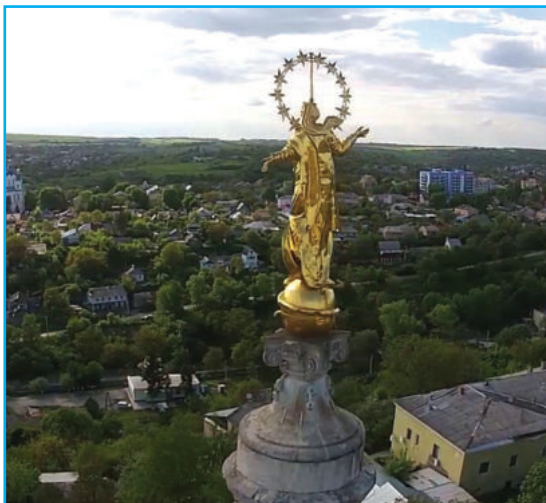
У 1420 році місто постраждало від пожежі і дерев'яний собор згорів. Почали зводити кам'яний костел, але історики досі сперечаються, коли ж його побудували. За версією католиків, у 1428–1430 рр., але письмових підтверджень немає.

Мабуть, новий костел почали будувати в 1434 році, коли Поділля перейшло під контроль Польщі.

Будували храм у 1434–1453 рр. на тому самому місці, поруч із площею Ринок. Матеріалом для будівництва був тесаний ракушняк, скріплений вапняним розчином.

*Катедральний костел святих апостолів Петра і Павла.
Фасад*

Катедральний костел святих апостолів Петра і Павла. Скульптура Богородиці на мінареті

Архітектор розповідає

Основна частина костелу ділилася на три нефи та мала форму квадрата зі стороною 21 м. Квадрат трошки звужувався в західному напрямку і перетворювався на трапецію.

Нефи мали різну висоту – бокові нижчі за центральний, тобто храм мав бути класичною базилікою.

Центральний неф добре освітлювався сонячним світлом крізь великі вікна у бокових стінах.

На жаль, під час перебудов висоту бокових нефів збільшили і зовнішні вікна перетворились на внутрішні – у храм проникало менше світла.

Найцікавішою особливістю храму є те, що бокові нефи відділені від центрального не класичними опорами, а стовпами-пілонами, що створюють фактично дві масивні стіни, кожна з яких має дві арки з напівкруглими завершеннями.

Це нехарактерно для костелів, частіше трапляється в православних храмах. На основі цього припускають, що в основі будівлі є давня частина невідомої православної церкви.

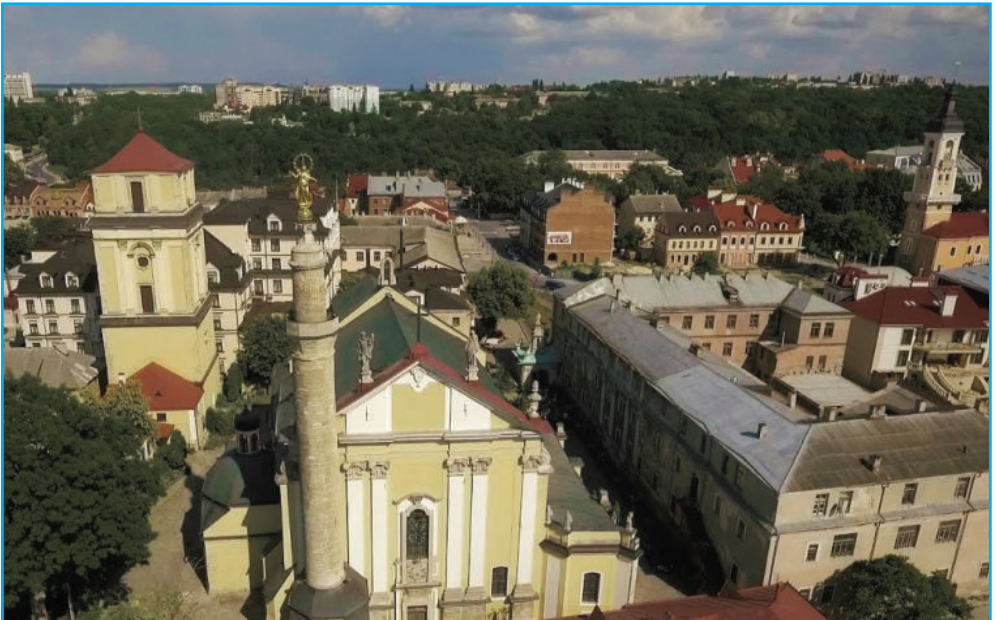
Невідомо, коли до костелу прибудували готичну вівтарну частину. Одні дослідники відносять її до першої половини XV ст., інші – до початку XVI.

Готична прибудова має форму прямокутника завдовжки 21,3 м, завширшки 8,9 м і заввишки 13,7 м. У південно-західному куті були гвинтові сходи. Одночасно з прибудовою змінили й склепіння нефів – їх перекрили покрівлею також у готичному стилі.

Тоді до західного фасаду храму була прибудована чотирикутна вежа майже 20 м заввишки. Її використовували як оборонну споруду. За кілька метрах від собору звели ще й вежу-дзвіницю. Вежу було побудовано з каменю у формі квадрата зі стороною 12,7 м. Товщина стін коливалась від 3 до 3,7 м, тож споруда явно була оборонною.

Интер'єр костелу

Панорама м. Кам'янця-Подільського.
На передньому плані – собор з вежею-дзвіницею і мінаретом

У XVII ст. собор переслідували нещастя. 16 серпня 1602 року руйнівна пожежа, що пошкодила більшість будівель міста, добралася й до собору. В жовтні 1613 року місто пережило землетрус. У 1616 році – ще одна пожежа, у якій згорів дах костелу і постраждав інтер'єр. А в листопаді 1620 року – ще один землетрус.

У 1621 році на місто напав султан Осман, але не взяв. Відбудовували храм аж до 1640 року.

На початку польсько-османської війни 1672–1676 років Кам'янець-Подільський оточили об'єднані сили османів, татар і козаків. Після кількох тижнів осади місто було захоплене. Катедральний собор за наказом султана Мехмеда IV перетворили на головну мечеть міста. Тут провели перший *намаз*.

У Кам'янці османи затримались на 27 років, до 1699 року. Перетворюючи собор на мечеть, мусульмани його не перебудову-

Невідомий автор.
1871–1873 рр.
Катедральний собор святих апостолів Петра і Павла

вали, тільки звели *мінарет*. Правда, декор храму був сильно пошкоджений, оскільки суперечив приписам ісламу. Усі вітари та більшість фресок були знищені, храм прикрасили мусульманськими символами. У південній частині, у напрямку Мекки, збудували *міхраб* і *мінбар*.

СЛОВНИК

Намаз – молитва мусульман, що відбувається 5 разів на добу в певний час.

Мінарет – баштоподібна споруда біля мечеті, з якої глашатай (муедзин) скликає мусульман до намазу.

Міхраб – ніша в стіні мечеті, прикрашена двома колонами й аркою. Вказує напрям на Мекку, де розташована головна святиня ісламу.

Мінбар – катедра або трибуна в мечеті, з якої читають проповідь.

Архітектор розповідає

Основою для мінарету стала одна з каплиць храму, яку добудували на 26 м. Будували з великих блоків вапняку. Діаметр будівлі – 2,8 м, нагору вели 136 сходинок.

При мечеті султана діяла школа, одна з трьох у місті.

У 1699 році Поділля знову перейшло до складу Речі Посполитої й османи покинули місто. З 1700 року будівлю поремонтували, і мечеть знову перетворилася на католицький собор. Мінарет

поляки не зруйнували, вони використали його як п'єдестал для дерев'яної статуї Діви Марії, яка замінила мусульманський півмісяць. До 1866 року існувала традиція вивішувати на даху костелу темно-червону хоругву (релігійне знамено) на честь звільнення міста від османів.

У 1740–1750 рр. провели останню радикальну реконструкцію собору. Оновили головний вітвар, поставили різьблений трон єпископа і почесні лави для капітулу (ради при єпископі). Західний фасад храму відновили в

Каплиця в основі мінарета

бароковому стилі. Фронтон був надбудований білим хрестом, а з боків встановили статуї покровителів собору – святих Петра і Павла.

До вежі мінарету пробили вхід зсередини собору. Нова, відлита з міді та позолочена статуя Діви Марії тепер стояла на півмісяці – символі Богородиці, який своєю чергою спирався на Земну кулю. Статую заввишки 4,5 м встановили в 1756 році. Перебудували також дзвіницю собору: 45-метрова, вона знову стала найвищою будівлею міста.

У 1781 році в Кам'янці перебував останній король Речі Посполитої Станіслав Понятовський. На його честь поряд із храмом звели тріумфальну арку за взірцем античних, але в стилі бароко. Її назвали Брамою Станіслава Августа.

Тріумфальна арка 1860 р.

Неоготичний притвор

У 1793 році внаслідок другого поділу Речі Посполитої Поділля приєднали до Російської імперії. Почався тиск держави на католицьку церкву. Петропавлівський собор поступово занепадав. Трохи відремонтували будівлю в 1851 році, а в 1862 році в ній сталася пожежа. Тоді згоріли соборна бібліотека та багатий на документи архів. Щоправда, завдяки пожертвам храм вдалося відновити.

Напередодні Першої світової війни планували розписати храм, тому видалили старий розпис. Однак війна, а потім революція завадили цим планам, і собор залишився стояти з голими білими стінами.

У 1920 році більшовики ліквідували Кам'янецьку єпархію і собор втратив статус кафедрального. З 1922 року почався процес конфіскації церковного майна. З костелу вилучили коштовності, 145 кг срібла, 31 витвір мистецтва.

У жовтні 1935 року собор закрили, будівлю передали під Музей історії релігії та атеїзму. Більшість елементів декору храму знищили.

Під час Другої світової війни та після неї в костелі правили службу – з 1941 до вересня 1946 року. Потім костел знову ліквідували і відновили музей.

У 1977 році історичній частині Кам'янця-Подільського було присвоєно статус Державного історико-архітектурного заповідника. Костел почали використовувати як зал органної музики, бо, на диво, орган у соборі зберігся.

Чи знаєте ви, що...

Під час богослужінь у храмі звучать мелодії 972 труб унікального, майже 200-річного органу, який виготовили в Австрії (майстер Гессе). Цей орган єдиний в Україні, а в Європі таких – лише сім!

Тільки в 1990 році собор було передано католицькій громаді і відновлено. Тепер його вважають найсхіднішим готичним храмом Європи та єдиним чинним католицьким костелом у Європі, де є прибудований мінарет, який, своєю чергою, – єдина на Поділлі пам'ятка османської архітектури.

Запитання і завдання

1. Уявіть, що ви – автори книжки про архітектурний ансамбль катедрального костелу святих апостолів Петра і Павла у Кам'янці-Подільському. Яким головним подіям, пов'язаним із собором, присвятите розділи книжки?
2. Доведіть, що архітектурний ансамбль катедрального костелу святих апостолів Петра і Павла у Кам'янці-Подільському – унікальний твір мистецтва. Чи можна його назвати прикладом поєднання різних культур і релігій?
3. Підготуйте віртуальну екскурсію «Спасо-Преображенський собор у Кам'янці-Подільському – свідок історії Поділля». Скористайтеся додатковими джерелами.

Синагога в Шаргороді – свідок історії юдеїв України

Завітаємо до невеличкого міста Шаргород, що на Вінниччині. Споруду, яка нас цікавить, не можна називати собором, проте вона справді велична та залишається свідком історії Поділля. А ще вона тісно пов'язана з історією євреїв (юдеїв) – народу, що з давніх-давен живе на українських землях.

Містечко Шарий Городок виникло в 1585 році. Тоді канцлер Речі Посполитої Ян Замойський збудував міцний замок на річковому мисі, де зливалися річки Мурашка та Ковбасна. Уже в 1588 році король Сигізмунд III надає поселенню права міста – так виникає місто Шаргород. Воно стає резиденцією Яна Замойського – і економіка цієї нещодавно безлюдної місцевості швидко розвивається.

Зрозуміло, що економіку будь-якого українського містечка неможливо уявити без активної діяльності євреїв. Вони були серед найперших мешканців міста.

У 1589 році єврейська громада звела тут розкішну *синагогу* в ренесансному стилі. Це найдавніша синагога з тих, що збереглися в сучасній Україні – справжня перлина серед архітектурних пам'яток нашого краю.

Синагога в Шаргороді

СЛОВНИК

Синагога – з грецької *зібрання*. На івриті синагогу називають «бейт-кнесет» – «дім зібрання».

У Шаргороді, як і в інших містечках, євреї оселялися компактно в певній частині міста. По-перше, це була вимога влади, а по-друге, – через традиційний спосіб життя євреїв.

Фактично це був окремий замкнений світ, ядром його й була синагога.

Архітектор розповідає

Кінець XVI ст. був часом складним і небезпечним, тому синагогу в Шаргороді будують як оборонну споруду – своєрідну єврейську фортецю, що входила до системи міських укріплень. Товсті, до двох метрів завтовшки кам'яні стіни, патрульна обхідна галерея по периметру даху, численні бійниці, місткі підвали з таємними підземними шляхами-сполуками та виходами на поверхню – усе це мало боронити громаду від постійних нападів татар із Кримського ханства та османів. Крім Шаргорода, подібні споруди збереглися в Луцьку, Сатанові, Острозі, Бродах та в інших містах.

*Синагога в Шаргороді.
Оздоблення головного
входу*

*Синагога в Шаргороді.
«Гребені» і кутові маленькі вежі
на даху будівлі*

Зовнішньою окрасою будівлі стало зображення кам'яних скрижалей – таблиць із десятима заповідями, які біблейський пророк Мойсей отримав від Бога на горі Синай, а також шестикутна зірка – Маген-Давид.

Якщо екстер'єр синагоги диктувався її оборонним призначенням, то в інтер'єрі євреї були вільні виражати свою любов до Бога. Молитовний зал – центр синагоги – був зорієнтований на схід – у бік Єрусалиму. Найсвятішим предметом був Свиток Тори – єврейського Святого Письма, записаний на пергаменті та освячений за єврейською традицією. Його зберігали в окремій шафі – Арон-Гакодеш («святий Ковчег»), яку зводили біля східної стіни, що «дивилася» на Єрусалим. З протилежного – західного боку – був вхід до синагоги, а між стінами влаштоване особливе місце для читання Тори, так звана Біма (возвищення).

У синагозі чоловіки та жінки молились окремо, тому жіноча галерея була прибудована до центрального залу з трьох боків, крім східного, та відділена від нього стіною з невеликими пропусками, щоб жінки могли спостерігати молитовне дійство.

Велике значення мав настінний розпис, який зображував орнаменти, таблиці з текстами, рослини та символічних біблійних тварин – лева, леопарда, оленя й орла. Зображення людей чи, тим паче, Бога в юдаїзмі заборонені.

Комп'ютерна реконструкція інтер'єру синагоги

Синагога була містичним і символічним світом, що протистояв важкому небезпечному земному життю євреїв. Цей світ створювали різні майстри – малярі, столяри, чеканники. То був унікальний вияв єврейського мистецтва в Україні.

Архітектура шаргородської синагоги демонструвала ще й силу єврейської громади, яка мала кошти на таке велике будівництво. У Шаргороді синагога разом із замком і католицьким костелом святого Флоріана утворювала своєрідний фортечний трикутник.

Оборонну роль синагога змогла зіграти невдовзі після зведення. У 1595 році єврейська громада за її мурами боронилася від нападу козаків Северина Наливайка. Взяти будівлю повсталим козакам не вдалося. В 1640-х роках єврейська громада Шаргорода стала однією з найбільших на Поділлі – історики згадують до тисячі єврейських осель. Однак процвітання тривало недовго. Під час Хмельниччини синагога не встояла і більшість євреїв були вбиті повсталими козаками.

Невдовзі відбулося нове потрясіння: у 1672 році Поділля захопили війська Османської імперії. І, хоча османи традиційно терпимо відносились до євреїв, у 1674 році синагогу відібрали в єврейської громади та перебудували під мечеть. Внутрішній інтер'єр синагоги було змінено за правилами ісламу, але зовнішній вигляд майже не змінився.

У 1699 році османи, які були вимушені залишити Поділля за умовами Карловицького миру з Річчю Посполитою, пішли із Шаргороду.

Єврейська громада формувалася фактично спочатку. Відомо, що в 1710 році вже відновили синагогу, громада утримувала рабина, а на початку XVIII ст. євреї, здається, становили більшість населення міста.

Перепис 1765 року реєструє в Шаргороді 2219 євреїв – це найбільша громада на території Подільського воєводства.

Будівлю синагоги тоді реконструювали. Хоча синагога вже не виконує оборонних функцій, але така форма споруди закріпилася як традиційно єврейська – відбиток «єврейської старовини».

Після другого поділу Речі Посполитої, в 1893 році, Шаргород став містечком Подільської губернії Російської імперії. До цього часу практично все економічне життя міста було зосереджене в руках євреїв – підприємства, магазини, готелі, навіть млин і друкарня. Було відкрито приватну єврейську школу для хлопчиків. Місто потрапило до «смуги осілості», за якою до кінця XIX ст. проживало п'ять мільйонів євреїв. Стара синагога стала вже замалою для громади. Це своєрідний клуб, духовний і культурний центр громади. Тому в 1893 році було проведено ще одну реконструкцію: будівлю розширили, відбудували декоративні гребінці та маленькі башти на даху, прорубали в центрі фасаду головний вхід, який зберігся донині.

Лихоліття революції та громадянської війни не оминуло Шаргорода. Однак і в 1923 році містечко залишається єврейським, громада становить близько 80 % мешканців. За радянської влади тут було засновано єврейський колгосп «Красний пахарь». У 1930 році синагогу і єврейську школу було закрито.

Під час Другої світової війни Шаргород потрапив до румунської зони окупації – Трансністрії. Євреї були ізольовані в гетто та мусили носити на одязі жовту зірку. Після звільнення міста живих налічувалося близько тисячі місцевих євреїв.

Проте мати синагогу радянська влада їм так і не дозволила, старовинну будівлю використовували як склад консервного за-

воду. Тільки в 2012 році унікальну оборонну синагогу XVI ст. повернули єврейській громаді, але будівля потребує реставрації.

Шаргородська синагога – унікальна пам’ятка архітектури, в якій поєднаний традиційний для єврейських громад мавританський стиль і виразні ренесансно-барочні риси. Сподіваємося, що цю величну будівлю таки відновлять і вона ще довго нам нагадуватиме про історію євреїв – одного з народів України.

Запитання і завдання

1. Розгляньте світлини синагоги різних часів. Порівняйте зображення будівлі, визначте, чи відбувалися зміни і які саме.

Синагога в Шаргороді, 1589 р.

Зігмунд Глогер. Синагога в Шаргороді на рубежі XIX–XX ст.

2. Виконайте творчий проєкт: «Збережемо будівлю синагоги в Шаргороді».

Обговоріть, як можете діяти саме ви, учні та учениці 7 класу, щоб допомогти зберегти пам’ятки архітектури. Поясніть, чому деякі заходи потребують допомоги дорослих, громадськості, органів місцевого самоврядування.

Мечеть хана Узбека в Старому Криму – пам'ятка Кримського ханату

Відвідаємо Південь України, а саме Крим. Тут також є величні і цікаві споруди. Це мечеті, що зберігають пам'ять про Кримське ханство – ще одну середньовічну державу, яка існувала на українських землях. Кримські татари – корінний народ України, чия історія тісно пов'язана з історією нашої країни та є її невід'ємною складовою.

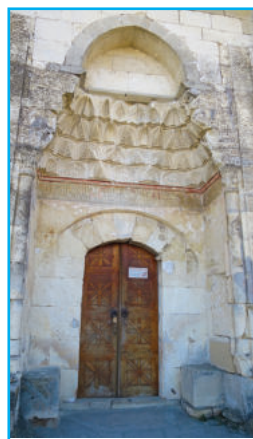
Найстаріша мечеть, так звана мечеть хана Узбека, стоїть у містечку Старий Крим уже понад 700 років.

Ця мечеть уособлює цілий період в історії Криму – добу Золотої Орди.

Коли поглянути на мечеть, одразу впадає в око її пишний вхідний портал, оздоблений витонченим орнаментом зі степових лілій та арабського каліграфічного напису. На порталі можна прочитати, що мечеть звели 1314 року за часів правління ординського хана Мухаммеда Узбека та за участі Абд-уль-Азіза. Саме тому і називають мечеть «мечеттю Узбек-хана».

Чому ж хана Золотої Орди названо двома іменами? Тюркське ім'я, Узбек, він мав від народження, а арабське – Мухаммед – обрав після переходу в мусульманську віру.

Портал мечеті

Чи знаєте ви, що...

Хани-мусульмани були в Золотій Орді й до Узбека. Першим з них був брат Батия Берке-хан, який правив у 1257–1266 рр. Однак лише за Узбека іслам в Орді набув статусу офіційної релігії держави. До того часу Золота Орда не мала державного культу: більшість її ханів додержувалася вірувань своїх монгольських пращурів, у яких чільне місце посідав культ небес, а строкате населення велетенської імперії сповідувало язичництво, християнство й іслам.

Столиця ординських володінь на півострові, місто Кирим (відоме також як Солхат та Ескі-Кирим, а нині – Старий Крим), на той час уже давно вважалось місцевим осередком мусульманської культури, і першу мечеть тут було збудовано ще за півсотні років до Узбек-хана.

Не так легко було ханові запровадити нову державну релігію. Ординська Знать остерігалася, що Узбек, набувши статусу мусульманського султана, матиме необмежену владу. Тож хан сподівався, що заможний і велелюдний Кримський улус підтримає його почин. Адже в столиці ординських володінь на півострові, місті Киримі, іслам тоді був уже поширений. Певно, саме тому Узбек-хан повелів звести велику й гарну мечеть для жителів кримської столиці.

Завдяки зв'язкам між півостровом та мусульманським Сходом, а також кримському посередництву в торговельних відносинах між Ордою та Середземномор'ям, Крим незабаром став центром міжнародної торгівлі й мусульманської культури.

Утім доба спокою та добробуту тривала недовго. Після успішних правлінь Узбек-хана та його сина Джанібєка в Золотій Орді запалали міжусобні війни між претендентами на трон. Не минуло й ста років після смерті Узбека, як мандрівники вже описували кримську столицю як найбільше в минулому місто Орди, значна частина якого тепер лежить у руїнах.

На жаль, надто часто доводиться розповідати про пам'ятки кримськотатарської історії в минулому часі, адже збереглося їх дуже мало. Війни, що передували російському підкоренню Криму 1783 року, антирелігійні кампанії більшовиків 1930-х років і депортація татар з півострова аж ніяк не сприяли збереженню архітектурних пам'яток. Однак Старий Крим – якраз виняток із правила. Це місто занепало на межі XIV і XV століть, коли в полум'ї міжусобних битв гинула Золота Орда й народжувалося Кримське ханство.

СЛОВНИК

Депортація – примусове виселення особи чи групи осіб з місця постійного проживання.

Замість колишнього Кримського улусу Золотої Орди на півострові в 1441 році утворився незалежний Кримський ханат, а зруйновану штурмами стару улусну столицю не відновлювали. До назви міста Кирим відтоді додався епітет «Ескі» («Старий»). Кримські хани заклали нову столицю в захищеній гірськими ущелинами місцевості на південному заході півострова – там, де тепер стоїть Бахчисарай.

Проте доля принаймні однієї споруди в старій столиці стала винятком: її таки було відновлено, і цією спорудою була мечеть Узбек-хана.

Архітектор розповідає

Мечеть побудовано в формі базиліки. Будівлю орієнтовано так, щоб правовірні звертались під час молитви в бік Мекки. Бокові стіни зведені з бутового каменю та глини, торцеві – промазані вапняним розчином. Три пари восьмигранних колон розділяють внутрішній простір мечеті на три нефи. Вікна, розміщені вище трьох метрів від підлоги, наповнюють приміщення сонячним світлом. Підлогу було вистелено кам'яними плитами, які не збереглися до наших часів. Підвішена дерев'яна стеля була лаковою.

Дах двоскатний, критий черепицею. Високий мінарет був зруйнований та відбудований пізніше.

До південної стіни мечеті було прибудоване *медресе*. Тепер від нього залишилися руїни. Будівля була великою, перед нею – просторе подвір'я з фонтаном у центрі. Поруч із фонтаном був і великий круглий колодязь. Головний зал медресе, де проходили заняття, був облицьований чорним мармуром і мав висоту до 15 м.

*Интер'єр мечеті.
На південному боці – різьблений міхраб*

У медресе розміщувалась багата бібліотека, перлиною якої був Коран видання 850 року, прикрашений малюнками та гравюрами. Аудиторіями для занять слугували розташовані з трьох боків глибокі ніші – айвани. В медресе вивчали Коран, філософію, арабську мову, риторику, астрономію, арифметику, логіку і правознавство. Випускники ставали *муллами*, кадіями (суддями) чи філософами.

СЛОВНИК

Медресе – мусульманський духовний навчальний заклад.

Мулла – нижчий сан служителя релігійного культу, учитель.

Руїни медресе біля південної стіни мечеті

Коли в 1980-х роках археологи з архітекторами взялися за реставрацію мечеті, то виявили, що мурування вхідного portalу не було «перев'язане» з кладкою північної стіни мечеті. Portal виявився просто щільно притуленим до стіни, тобто стіну і портал будували в різні часи. А дослідження південної стіни мечеті, яка прилягає до медресе (а воно 1332 року побудови), засвідчили, що медресе вже стояло, коли до нього прибудували мечеть. Як це могло статися, якщо на порталі зазначено на 18 років ранішу дату?

Можливо, мечеть Узбек-хана перебудували та перемістили на інше місце. Археологи вважають, що це сталося приблизно на межі XV і XVI століть. Але навіть це зробили?

У середині мечеті Узбека в минулому був напис, що сповіщав про побудову тут у 1512 році мінбара ханом Менглі I Гераєм. Але внесок Менглі I Герая в розбудову мечеті Узбека був, здається, набагато суттєвішим. Адже саме за його правління її перебудували. Про Менглі I Герая в мечеті нагадував не лише давно зниклий надпис над мінбаром, а й міхраб, що добре зберігся донині. Стиль різьблених візерунків на міхрабі нагадує різьблення на мавзолеї перших кримських ханів у Салачику, зведеному Менглі I Гераєм у 1502 році. Складається враження, що орнаменти міхраба

в Ескі-Киримі та ханського мавзолею в Салачику спроектував один майстер.

Якщо дослідження підтвердять цей висновок, можна буде вважати, що Менглі I Ґерай вирішив зберегти цей спадок свого давнього ординського попередника, Узбек-хана, та перебудував на новому місці засновану ним мечеть.

Чому ж стара мечеть була зруйнована? Причиною могли бути й пожежа воєнних часів, і зсув ґрунту, і землетрус, що в 1420-х роках обрушив кривлі та куполи медресе. Однак цю визначну пам'ятку ординської доби, на відміну від інших, було відновлено та збережено – і не виключено, що це сталося саме завдяки Менглі I Ґераю. Заклопотаний одночасним будівництвом нової столиці в Салачику, укріплень на Перекопі та фортець на Нижньому Дніпрі, хан не мав змоги відродити з руїн ще й Ескі-Кирим. Але можна припустити, що він вирішив відновити принаймні основну святиню колишньої улусної столиці – головну міську мечеть. Якщо це справді так, то історична цінність мечеті, зведеної Узбек-ханом і відновленої Менглі I Ґераєм, ще більша, адже тоді вона не лише найвизначніша пам'ятка часів Золотої Орди, а й наочний символ культурного спадкоємства між історичними епохами в історії Криму.

У 1921 році мечеть закрили, а в її будівлі розмістили міський краєзнавчий музей. Тільки у 1990-ті роки мечеть повернули мусульманській громаді.

Мечеть хана Узбека, безумовно, видатний приклад середньовічної архітектури. Це пам'ятка місцевого кримського будівельного мистецтва, що виникло на основі античних, візантійських, західноєвропейських і мусульманських взірців. Тепер мечеть відреставрована та є діючим мусульманським храмом – одним з найбільш поважних у Криму.

Запитання і завдання

1. Як пов'язана історія Криму з Золотою Ордою?
2. Які народи жили в Криму в XIII–XIV ст.?
3. Розкажіть, чому мечеть Узбек-хана займає особливе місце серед пам'яток мусульманської архітектури.

Величні мусульманські храми Бахчисарая – ханської столиці Криму

Відомо, що Бахчисарай протягом 250 років був столицею Кримського ханства. Та це місто було не першою його столицею. Кримськотатарська держава виникла в 1441 році, коли Хаджи Герай звільнив півострів від його колишніх ординських володарів і став першим незалежним ханом Криму. А Бахчисарай заснував його онук, хан Сахіб I Герай, майже на століття пізніше – у 1532 році.

Досі на окраїні сучасного Бахчисарая збереглося кілька пам'яток, що нагадують про давню столицю, попередницю Бахчисарая.

Якщо йти головною вулицею Бахчисарая від Ханського палацу до Чуфут-Кале, пейзаж навколо швидко змінюватиметься. Житлові квартали тут ніби розсіпані на дні глибокого кам'яного казана, зусібіч оточені стрімкими урвищами. Над ними здіймаєть-

ся гострий стрімчак – мис Бурунчак. На ньому стояв спостережний пункт гірської фортеці Кирк-Єр.

Чи знаєте ви, що...

Нині ця місцевість – частина міста Бахчисарая. Але колись тут було поселення набагато давніше за Бахчисарай. Щонайменше з першої третини XVI ст. воно називалося Салачиком.

Документи перших кримських ханів незмінно вказують назву столиці держави як Кирк-Єр. Ця назва, що багато разів трапляється на ханських ярликах та монетах, певно, і була назвою поселення, котре потім називали Салачик. Кирк-Єр називалася також гірська фортеця, нині відома як Чуфут-Кале. Іноді припускають, що й перша столиця кримських ханів була саме там, у фортеці, високо на горі.

Девлет-Сарай – це назва ханського палацу, що колись стояв біля підніжжя гори. Перші згадки про Девлет-Сарай з'являються в ярликах і грамотах Менглі I Герая починаючи з 1502 року. Саме в червні того року Менглі I Герай розгромив на берегах Дніпра останнього ординського хана Шейх-Ахмеда. Для Криму ця перемога означала насамперед довгоочікувану безпеку.

У будь-якій державі мусульманського Сходу дотримувалися правила: в столиці неодмінно має бути зведено п'ять споруд, що підкреслюють його високий статус. Це палац правителя, головна столична мечеть, цвинтар попередніх правителів, навчальний заклад для підготовки державних кадрів і, нарешті, громадський заклад, зведений правителем власним коштом для містян, – це могла бути лікарня, притулок для бідних, лазня, великий вуличний фонтан тощо. Цю традицію наслідував і Менглі I Герай, коли розбудовував власну столицю.

Ще 1498 року Менглі I Герай почав збір коштів на будівництво мечеті, але на 1508 рік головна ханська мечеть в Салачицькій ущелині вже була.

Мечеть Менглі I Герая не дожила до наших днів: її давно зруйновано, а на її фундаментах в радянські часи спорудили їдальню психоневрологічного інтернату. У стінах цієї занедбаної споруди досі можна побачити фрагменти кам'яного мурування ханських часів.

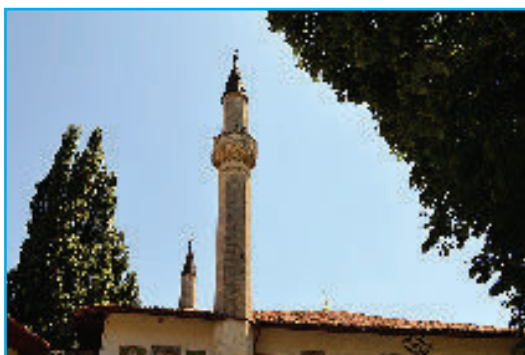
А головну будівлю держави – Ханський палац – збудували вже в самому Бахчисарай. Найпомітніша споруда Ханського палацу – це Велика Ханська мечеть, або, кримськотатарською, Біюк-Хан-Джамі. Її простора будівля з чотиристороннім череп'яним

дахом та двома 28-метровими мінаретами є одним із найвідоміших архітектурних символів усього Криму.

Велика ханська мечеть у Бахчисараї

Велика ханська мечеть у Бахчисараї. Мінарет

Як і будь-яка інша міська мечеть, Хан-Джамі мала власний маале – приписаний до неї найближчий квартал, жителі котрого були постійними прихожанами цієї мечеті.

Ханська мечеть належить до перших споруд, з будівництва яких у 1532 році розпочалося місто Бахчисарай.

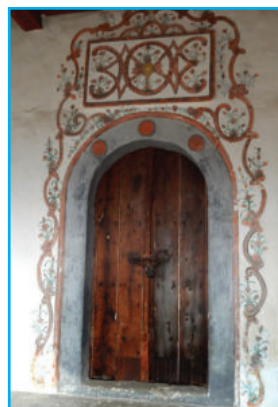
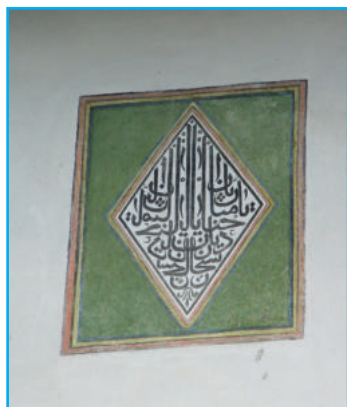
Нам залишається лише гадати, який саме вигляд мала Ханська мечеть у часи Сахіба I Герая, тому що Біюк-Хан-Джамі побудована в XVIII ст. на місці старої.

Це зробив хан Селямет II Герай, котрий правив у 1740–1743 рр., відомий насамперед як хан-будівник. Саме він відновив Бахчисарайський палац із попелу руйнівної пожежі, влаштованої тут російськими військами в 1736 році. Крім Великої Ханської мечеті, монументальні написи на згадку про ремонт зруйнованих палацових будівель прикрашають також входи до Зали дивану та Малої Ханської мечеті.

Архітектор розповідає

Коли в Бахчисарайському заповіднику в 2000-х роках взялися за дослідження та відновлення розписів на стінах Великої Ханської мечеті, дослідники виявили цікаву деталь. Навколо вікон на західній стіні мечеті вони розчистили три нашарування штукатурки з розписами, і колорит кожного шару відрізнявся від інших. Отже, кольорова гама нижнього шару була дуже стриманою – лише чорно-сірі смуги. Це розфарбування належало до 1740-х років, коли спалену мечеть відбудовували за правління Селямета II Герая. Найпізніший із шарів, з вигадливими завитками, намальованими яскравими фабричними фарбами, залишився від ремонтів російських часів, коли палац підновляли до царських візитів. А от між ними лежала найцікавіша сторінка: витончені орнаменти, тонко виписані сірим і жовтогарячим, – 1760-і роки, правління шанувальника мистецтв Кирима Герая.

Запитання і завдання

Розгляньте ілюстрації на сторінці 121. Схарактеризуйте фасад будівлі – розписи, конструктивні та декоративні елементи споруди.

Внутрішнє оздоблення Великої Ханської мечеті досить просте: шість кам'яних колон з аркадою, великий дерев'яний балкон другого ярусу, старовинний дерев'яний мінбар біля міхраба. Зі стелі звисає масивний світильник, реконструйований за зразком втраченого оригіналу: дерев'яної рами у формі зірки із закріпленими на її кутах олійними площками.

У 1784 році француз-очевидець ще застав реліквію, що зберігалася в мечеті: шматок тканини, який вважали частиною прапора пророка Мухаммеда.

Інтер'єр мечеті: загальний вигляд, фрагмент оздоблення стелі

Водночас оформлення міхрабної стіни вказує на те, що в ханські часи інтер'єр мечеті був помітно багатшим. Про це свідчать, наприклад, три старовинні вітражі у вікнах південної стіни, прикрашені каліграфічними написами, також виконаними у

вітражній техніці. У круглий вітраж над міхрабом вписаний той самий заклик, що й на верхньому розписі західної стіни ззовні: «Машалла!»; а в кутах бокових вітражів можна розрізнити автограф придворного каліграфа Умера, що оздоблював Ханський палац за правління Кирима Герая.

Архітектор розповідає

Міхраб Ханської мечеті є одним із найцікавіших у Криму.

Цей міхраб оздоблюють вазони з трояндами, гвоздиками й тюльпанами, довгі пагони гірського льону, шпичасті зірки нарцисів – весь цей пишний квітник із його тонкими стеблами немов зійшов з народних вишивок. А у верхній частині міхрабної ніші вирізано з каменю гранатовий плід.

Праворуч від міхраба з другого ярусу нависає застклений балкон. Це максура, або, як називають її історики, «ханська ложа».

Окремий вхід до «ханської ложі» відкривається ззовні мечеті, ведучи з головної Палацової площі по крутих сходах. У максурі теж є кольорові вітражі, стелі двох кімнат прикрашені дивовижної краси різьбленими плафонами для світильників, а стіни в першій кімнаті до половини висоти облицьовані кахлями, розписаними синьо-білою глазур'ю.

Друга кімната максури розфарбована під зелений мармур, на розписах її фризів розквітають фантастичні квітки, а блакитна стеля вкрита сіткою із сотень позолочених різьблених деталей, виготовлених реставраторами за кількома вцілілими старими зразками. Власне, у цій кімнаті й молилися хани.

Тут, у максурі, раніше зберігався унікальний розписний пергаментний Коран XVII ст., що належав колись хану Хаджи Селіму I Гераяу. Ця книжка збереглася до радянських часів, коли її оцінили в 200 тисяч золотих карбованців, але під час війни вона зникла разом із перевезеним сюди з євпаторійської Хан-Джамі Кораном XIV ст. У ханську добу при мечеті була велика бібліотека. Вона згоріла під час пожежі 1736 року; і тому Селямет II Герай долучився також до відновлення ханського книжкового зібрання.

Біля Хан-Джамі стояло й медресе, набагато менше за медресе в Салачику. Медресе розташовувалося напроти східної галереї Ханської мечеті. За радянських часів медресе знесли, і тепер на його місці – господарчий двір музею. Натомість у тому дворі зберігся фонтан, призначений для ритуальних омовінь перед моліннями в Ханській мечеті. Це мармуровий басейн, зі стінок якого по колу дванадцятьма струменями ллється вода.

Особливою шаною був оточений ханський цвинтар в саду біля південної стіни Великої Ханської мечеті. Кажуть, що вершники,

котрі проїжджали головною вулицею ханської столиці, спішувалися біля воріт Ханського палацу та проходили повз них пішки – саме на знак поваги до пам'яті ханів, що покоїлися на цвинтарі.

У цвинтарному саду стоять понад сто пам'ятників та три мавзолеї: два під куполами, а один у вигляді ротонди з колонами. Мармурові та вапнякові надгробки прикрашено різьбленими візерунками та жалобною символікою: тут і кипариси, що скорботно схиляють вершини, і фінікові пальми, з яких осипаються плоди, і лози винограду, і пишні букети мармурових квіток. На багатьох пам'ятниках збереглися епітафії, що часом є справжніми поетичними творами.

Крім Великої Ханської мечеті, в палаці є ще одна – Мала Ханська мечеть.

Над входом до Малої мечеті висічено ім'я Селямета II Герая, але дату зазначено: 1155 (тобто 1742) рік. Дата XVIII ст. на будівлі позначає час її ремонту після пожежі, а не побудови, бо Мала мечеть належить до найстаріших споруд Палацу. Її зведено ще за Сахіба I Герая в 1530-х роках.

Золотий фонтан

Неллі Кірман. Бахчисарай. Велика ханська мечеть

Архітектор розповідає

Приміщення невелике, але високе купольне склепіння візуально збільшує об'єм. Планування будівлі незвичне для мечеті: міхраб, як і належить, влаштовано в південній стіні, але саме приміщення, на відміну від інших кримських мечетей, витягнуте завдовжки не з півночі на південь (у бік Мекки), а із заходу на схід, як християнські храми.

Може, цю споруду перебудовано на мечеть з якоїсь старої церкви.

Мала палацова мечеть – єдина будівля, на даху якої збереглася зелена глазурована черепиця, якою колись були покриті дахи всіх будівель палацового комплексу. Через це здавалося ніби всі будівлі покриті смарагдами, особливо коли від черепиці відблискувало сонце.

Якщо Велика Ханська мечеть була головною столичною мечеттю, призначеною для врочистих спільних молінь хана, беїв, придворних і містян (у Стамбулі цю роль виконували мечеті Ая-Софія та Султан-Ахмет), то Мала Ханська мечеть усередині палацу могла слугувати домашньою мечеттю ханської родини. Оскільки до цієї мечеті не треба було скликати на молитву мешканців міських кварталів, то при ній не було й мінарету.

*Мала ханська мечеть. Інтер'єр
(міхраб, вітраж у південній стіні над міхрабом)*

Серед дивин Малої Ханської мечеті завжди найбільш вражає шестикутна зірка, що прикрашає вітраж у південній стіні над міхрабом. Треба розуміти, що таку зірку – гексаграму – здавен використовували. Наприклад, для юдеїв гексаграма – це «щит Давида», а для мусульман – «печатка Сулеймана», котра нагадує про давнього пророка й царя. У Бахчисараї «печатку Сулеймана» можна було побачити у вікнах міських мечетей (Малої Ханської, Великої Ханської, Ісмі-Хан-Джамі), на надгробках Ханського цвинтаря, на жіночих прикрасах тощо, бо символ легендарного Сулеймана вважали потужним оберегом від злих сил.

Мечеть використовували за своїм прямим призначенням і після падіння Кримського ханства. Але за радянських часів її закрили, а в будівлі розмістили експозицію музею археології. За часів незалежної України мечеть повернули мусульманській громаді. Велична споруда залишається одним з архітектурних символів Криму і разом з ним чекає звільнення від російської окупації.

Запитання і завдання

1. Розгляньте сторінки рукописного Корану XVIII ст., що зберігається у Малій мечеті. Як вони оздоблені?

Коран XVIII ст.

2. Бахчисарайському палацу з мечетями присвячено твори різних видів мистецтва – образотворчого, літературного, кіно. За бажання, дізнайтеся про це більше.

Мечеть Хан-Джамі – величний мусульманський храм України

Мандруючи храмами України, завітаємо до Євпаторії – міста з цікавою та багатою історією. Вважають, що йому 2500 років – цю дату відзначали на державному рівні в 2003 році. І справді: історики з’ясували, що в античні часи тут існувало місто, Керкінітида, а в середньовіччя – Гьозлев (назва скоріш за все походить від татарського «джерело» – саме тут був один з оазисів джерельної води в засушливому Криму).

Гьозлев був єдиним приморським містом у Криму, що перебувало під безпосередньою владою Кримського ханства. Решта кримських портів (Керч, Кефе, Судак, Інкерман, Балаклава) належали Османській імперії, і в кожному з них кримські хани були, хоч і почесними, але лише гістьми.

Серед пам'яток Кримського ханства найпишніше оздоблена саме головна міська мечеть Г'юзлева – Хан-Джамі.

Архітектор розповідає

Ця велична споруда з широким центральним склепінням і дванадцятьма куполами ніби віддзеркалює пишність османської столиці на протилежному березі моря. Її будували як головну мечеть Кримського ханства, і досі вона залишається найбільшою в Україні.

Храм створив видатний османський архітектор XVI ст. Ходжа-Сінан, автор класичних шедеврів османської архітектури на Босфорі. В переліку творинь Сінана, складеному після смерті майстра в 1588 році, мечеть Хан-Джамі має номер 77, усього ж він звів понад 300 споруд у мусульманських містах.

Мечеть Хан-Джамі (старе фото)

Тож коли й за якого правителя зведено цю мечеть? Крім очевидних народних легенд, що приписували будівництво Хан-Джамі то якомусь Сеїд-Бакли-ефенді, який нібито звів її

лише за один день, то Мін-Арслану, придворному блазню й художнику при дворі Менглі I Герая, історикам вдалося роздобути й достовірніші відомості. Згідно з ними, «будівлю цю закладено 1552 року кримським ханом Девлет-Гіреєм і завершено його спадкоємцем Мегмет-Гіреєм в 1564 році». Ці дати і вважають часом спорудження мечеті.

Саме в ній посвячували правителів Кримського ханства при вступі на посаду. Після урочистого обряду та молитви новий хан розписувався в особливому акті, який зберігався в мечеті. Після цього документ оголошувався з відкритої галереї храму, і тільки після цього хан відбував до Бахчисараю, який був столицею ханства.

Пізніше мечеть стали називати Джума-Джамі («джума» – п'ятниця), тобто «П'ятнична мечеть». Саме в п'ятницю народився пророк Мухаммед, тому цей день тижня вшановується всіма мусульманами світу.

Архітектор розповідає

Унікальна архітектура храму включає одинадцять куполів різного розміру, що оточують величезний центральний купол діаметром 11 м. Первісно куполи були вкриті свинцем, пізніше перекриті залізом. Барабан куполу має прорізи з 16-ма вікнами – від цього здається, що купол підіймається в повітря. Такий тип споруди називається центрально-купольним. Тепер Хан-Джамі – єдина багатокупольна мечеть у Європі.

Сама будівля має форму квадрата зі стороною майже 21 м, зведена зі шліфованих блоків ракушняка. Фасад і стіни прикрашено невеликими та різними за формою вікнами. Разом із вікнами куполу вони наповнюють будівлю сонячним світлом. Мечеть має кілька входів, зокрема вхід на балкон для хана. Над головним входом – мармурова дошка з вирізьбленим написом арабською: «З ім'ям Аллаха милостивого для всіх на цьому світі і тільки для віруючих – на тому світі».

Купол підтримують чотири міцних колони, а між ними – подвійні арки. Колони та арки ділять мечеть на три нефи. Центральний молитовний зал має висоту 22 м. Інтер'єр прикрашають колони та візантійському стилі, двоповерхові бічні галереї, кольорові вітражі та вишуканий розпис стелі. Вітражі зображують чотири пори року – зиму, весну, літо та осінь, які разом символізують вічність.

Південний бік – кібла, тобто напрямок до Мекки, яку символізує міхраб – неглибока ніша заввишки 4,5 м. Біля нього – мінбар.

Запитання і завдання

Розгляньте інтер'єр мечеті. Як його оздоблено – стіни, вікна, долівка тощо? Обговоріть, де знаходиться міхраб і мінбар.

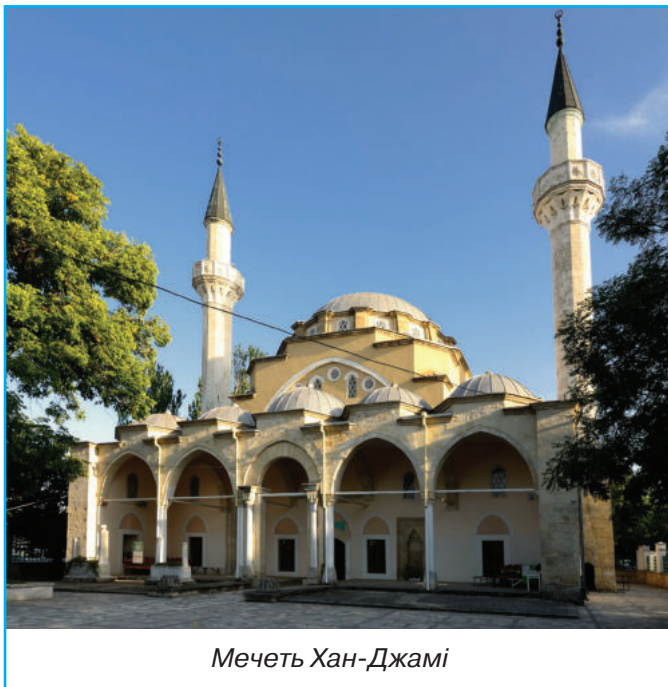
Мечеть Хан-Джамі. Інтер'єр

Архітектор розповідає

Зі східного та західного боків розташовані два 35-метрових мінарети, відновлені в 1985 році – первісні було зруйновано чи то землетрусом в XVII ст., чи то морським штормом.

Мечеть Хан-Джамі

Аж до середини XIX ст. г'юзлевська мечеть славилася тим, що в ній зберігався унікальний документ, на якому стояли власноручні підписи вісімнадцяти кримських ханів – від Мехмеда II Герая, який зійшов на престол у 1577 році, до Шахіна Герая, який став ханом рівно через двісті років. Одна з особливостей документів у Кримському ханстві полягала в тому, що після кожної зміни на троні будь-який документ, виданий попереднім ханом, не мав повної сили, доки новий хан особисто не підтверджував його.

Крім грамоти з підписами ханів, в Хан-Джамі зберегалася ще одна реліквія: рукописний Коран 1314–1315 рр. Його текст виписано на пергаменті високохудожньою каліграфією; під кожним рядком дрібними літерами додано перський переклад арабського оригіналу; книжка була багато прикрашена позолотою та акварельними орнаментальними мініатюрами, яких налічувалося 1280. За переказом, унікальний Коран подарував мечеті сам Девлет I Герай.

Навколо мечеті – великий прямокутний двір, обнесений кам'яною огорожею. З обох боків входу до Хан-Джамі є ще два міхраби. Вони призначалися для тих, хто під час багатолюдних молінь молився в «зовнішньому харамі» – просторому дворі перед Хан-Джамі.

Після підкорення Криму Російською імперією наприкінці XVIII ст. мечеть продовжувала діяти. Євпаторійська управа хоч якось дбала про збереження цієї споруди, тому в XIX та на початку XX ст. Хан-Джамі кілька разів ремонтували.

У 1944 році, після депортації кримських татар з Криму, мечеть було ліквідовано, а в будівлі влаштували склад будівельних матеріалів. Дивним чином становище дещо покращилось у пізньорадянський період. По всьому Криму з кінця 1970-х до середини 1980-х рр. реставрували найцінніші пам'ятки культурної спадщини. Саме тоді, наприклад, відновили кривлю та мінарет на старокримській мечеті Узбек-хана, відремонтували Бахчисарайський палац, реконструювали Судацьку фортецю, а євпаторійській Хан-Джамі повернули майже первозданий вигляд. У 1985 році при мечеті відновили обидва мінарети, розібрали глуху стіну, що колись приховувала ажурну галерею з арковою колонадою на вході, розчистили захаращений двір, перекрили (хоч і не свинцем, як у давнину) куполи, відтворили внутрішнє оздоблення... Приклад євпаторійської Хан-Джамі є одним із рідкісних винятків, коли не знищили пам'ятку, а зберегли. Звісно, цей проєкт не був ідеальним і фахівці можуть нарікати на реставрацію, проте у нинішньому вигляді євпаторійська мечеть Хан-Джамі ліпше відображає первісний задум Ходжа-Сінана, ніж це було сто чи навіть двісті років тому.

Сьогодні Ханська мечеть використовується за своїм прямим призначенням – у 1990 році її повернули мусульманській громаді. Муедзин з мінарету, як і багато століть тому, скликає віруючих до молитви.

Запитання і завдання

1. Які основні риси ісламської архітектури ви помітили в оздобленні мечеті?
2. Розгляньте ілюстрації, розміщені в тексті посібника. Порівняйте давній вигляд мечеті із сучасним. Які зміни в архітектурі будівлі ви помітили?
3. З якими пам'ятками архітектури Османської імперії можна порівняти мечеть Хан-Джамі? Скористайтеся додатковими джерелами.

Мала мечеть Ізмаїльської фортеці – унікальна пам'ятка середньовічної османської архітектури на Півдні України

Цікаві та величні мусульманські храми були в середньовіччі не тільки в Криму. У місті Ізмаїлі, що в Одеській області, досі стоїть стародавня мечеть.

Коли в 1484 році османи завоювали південну Бесарабію (Буджак), то не тільки поширювали в краї іслам, а й закладали міста і селища. У XVI ст. на березі Дунаю виникло невелике турецьке село Ізмаїл, перша письмова згадка про яке датується 1529 роком. Приблизно в другій половині XVI ст. османи в Ізмаїлі побудували кам'яну мечеть. Це єдина середньовічна мусульманська мечеть в Україні за межами Криму та один із небагатьох взірців османської архітектури періоду її розквіту.

Мусульманську культову споруду в документах найчастіше називають «Малою мечеттю» або «Ізмаїльською». Споруда дуже

схожа на мечеть Алі-паші в Сараєво, мечеть Байракли в Белграді і мечеть Сінан-паші в Косово.

Архітектурний стиль мечеті стриманий і лаконічний. Він також належить до «сінановського» напрямку в османському зодстві, пов'язаному з великим архітектором Ходжі-Сінаном. Цей стиль ввібрав найкращі традиції турків-сельджуків і поєднав їх з традиціями мистецтва підкорених османами народів.

З'явилася мечеть на березі Дунаю у 1590 році за розпорядженням засновника міста Мехмеда-аги, а звели її стамбульські будівельники під керівництвом знаменитого архітектора Давуда Чавуш-аги, учня Сітана. Саме цей архітектор проектував одну з найкрасивіших мечетей Стамбула – Нову мечеть Валіде-султан.

Архітектор розповідає

Мечеть є прямокутною спорудою з куполом. Будівля невелика, тут молилося одночасно не більше ста віруючих. Стіни зведені з місцевого будівельного матеріалу – шліфованого ракушняка, деякі деталі виконані з бронзи та мармуру. Молитовний зал міститься під барабаном куполу, як і ніші міхрабу в східній стіні. Ніша головного міхрабу – з білого гіпсу і мармуру, декорована геометричним і рослинним орнаментом. У північній частині є ще два маленьких міхраби. У залі прорізані вікна зі стрілчастими арками. Підлога мечеті викладена мармуровими плитами.

В архітектурному декорі храму використано контраст світла й тіні, співставлення гладких стін і деталей з орнаментом. Стіни мечеті були оштукатурені та розписані мусульманськими орнаментальними візерунками – арабесками.

Позаяк Коран забороняє зображати живих істот, то мусульмани оздоблювали будівлі орнаментами. Орнамент міг бути геометричний, епіграфічний (текстовий) або рослинний. Зазвичай всі три види поєднували. У Малій мечеті збереглися лише фрагменти рослинного орнаменту з листя дерев і стебел гороху.

Купол мечеті увінчаний алемою – знаком у вигляді півмісяця. Звідки походить цей давній астрономічний символ – невідомо. Дехто вважає, що османи запозичили його у візантіївців, коли захопили в 1453 році Константинополь. Згодом півмісяцями стали прикрашати мечеті Османської держави, щоб підкреслити їхню відмінність від християнських храмів.

З північно-західного боку мечеті стояв стрункий і високий мінарет. Він контрастував з важкою та приземкуватою будівлею храму. Коли в 1810 році мечеть перебудовували на православну церкву, мінарет розібрали.

За османів у місті було вісім мечетей. Під час російсько-турецької війни в 1790 році частина з них була зруйнована. Малу мечеть передали для церковних потреб російських військ і

Мала мечеть Ізмаїл. Міхраб.
Орнаменти на стінах

переосвятили на православну церкву святого Спиридонія.

Однак за результатами Ясського миру 1791 року Ізмаїл було повернено до Османської імперії. Місто заново відбудували. Тільки під час наступної російсько-турецької війни 1806–1812 років його знову захопили росіяни. Мечеть перетворили на Христо-Воздвиженську церкву. Ще на початку ХХ ст. біля входу у вівтар була мармурова табличка з написом: «Святий храм в ім'я Воздвиження Христа Господнього освячений в 1810 році з мечеті». У 1827 році храм був переданий до військового відомства та отримав статус фортечного.

Запитання і завдання

Такою була Христо-Воздвиженська церква, перероблена з мечеті. Проаналізуйте, яких змін зазнавала будівля.

На початку XIX ст., а потім у 1866–1878 рр. церкву кілька разів перебудовували. Згідно з традиціями православної храмової архітектури, до східної стіни прибудували апсиду. Поруч із будівлею звели дерев'яну дзвіницю, три дзвони на якій було відлито з турецьких гармат.

Наступна реставрація, під час якої церкву було розписано зсередини та ззовні, була в 1808–1809 рр. Зі всіх її боків по карнизах були зроблені євангельські написи слов'янськими літерами. Стіни розписані біблійними сюжетами. Первісний вигляд будівлі було спотворено остаточно.

У 1948 році церкву закрили, а будівлю, визнану пам'яткою старовини, передали обласному музею і реставрували в мусульманському стилі. В 1973 році в приміщенні відкрили діораму «Штурм фортеці Ізмаїл російськими військами та українськими козаками в 1790 році».

Нині будівля ізмаїльської мечеті – філія ізмаїльського музею. Там можна подивитися згадану діораму.

Хай там що, а Мала мечеть і нині – єдина середньовічна будівля, ровесниця давнього Ізмаїлу, колишнього «Багдаду на Дунаї», як його називали сучасники. Українські і турецькі історики сподіваються, що її таки внесуть до переліку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Давня мечеть гідна цього...

Дзвін, що зберігається в приміщенні мечеті, – свідок бурхливої історії цієї будівлі

Мала мечеть в Ізмаїлі – філія ізмаїльського музею

Судацький храм п'яти конфесій – український феномен

Ось і добігає кінця мандрівка храмами України. Однак варто завітати до Судака. Саме там є маленька, скромна на вигляд будівля з абсолютно унікальною історичною долею. Це мечеть Падишах-Джамі, храм святого Матфея чи просто Храм з аркадою. Чим же прославився цей храм?

Генуезька фортеця в Судаку вражає кожного: й історика, і художника, і пересічного поціновувача старовини. Як гармонійно поєднуються мальовничий ландшафт і фортеця! Кріпосна скеля оперезана кількома рядами зубцюватих мурів, над ними здіймаються високі вежі, а далі простягається порізаний бухтами берег під гострими силуетами гір. Ця фортеця порівняно добре збереглася, а після реставрації 1980-х років набула майже первозданного вигляду.

Про Судацьку фортецю та її багату історію відомо чимало, але розглянемо лише одну з її споруд. Ця пам'ятка настільки самобутня, що навіть не має загальноприйнятої назви: в науковій літературі її називають і «храмом з аркадою», і «мечеттю», і «каплицею», і просто «купольною будівлею Судацької фортеці».

Архітектор розповідає

Храм має майже кубічну форму, невелику аркаду при вході та круглий купол. Схил скелі, на якому стоїть споруда, такий крутий, що здається, ніби вона неодмінно мусить з'їхати вниз, однак це лише ілюзія. Фундамент храму з аркадою міцно зчеплений зі скелею, тож, попри всі землетруси, будівля непорушно стоїть уже не менше шестисот років.

Будівля зведена з місцевого сіро-білого вапняку; в основі – прямокутник 14,5 x 13,8 м. Стіни та дах поєднані зубчастим гофруванням, центральна частина перекрита великим куполом без бані. Споруду неодноразово перебудовували, про що свідчать чотири різночасові кладки стін, їх легко розгледіти. З півдня була прибудована відкрита галерея з арками – тому будівлю і називали «храм з аркадою». Всередині збереглися залишки сходів, що колись вели на мінарет.

Судацький храм п'яти конфесій. Різні ракурси

Невеликими сходами можна потрапити всередину, де спека сліпучого літнього дня не відчувається і панує прохолодний напівморок. Уздовж стін розставлені кам'яні надгробки, вітрини з керамічним посудом і металевими виробами. Це виставковий зал музею «Судацька фортеця». У внутрішньому оздобленні привертають увагу сельджуцькі орнаменти. Ними прикрашено обрамлення вхідних дверей, капітелі присадкуватих колон, ніша в південній стіні, а на закритій галереї біля входу можна побачити вікно та дверний проріз, теж із сельджуцькими візерунками. Подекуди ці орнаменти лише намічені контурами по каменю, але не висічені.

Найцікавіша деталь інтер'єру – високе кам'яне різьблення на південній стіні, прикрашене пишним сельджуцьким орнаментом із лілій. У нижній

його половині влаштовано міхрабну нішу. Міхраб простий: він оздоблений тільки різьбленням у верхній частині. А вражає те, що між рядами сельджуцьких візерунків добре видно позолочені латинські літери, хрест і генуезькі герби. Напис можна перекласти так: «В ім'я Христа, амінь. У 1423 році, у четвертий день січня, цю споруду велів звести пан Дж. Каталано. Хай береже Христос».

Міхраб (старе фото)

Експонати музею «Судацька фортеця»

У центрі напису висічено хрест у колі, а по боках – смугасті щити із зображенням замку з трьома вежами (герб генуезького роду Гоано) і голова лева у профіль (напевне, теж герб). Яка дивна суміш символів! Таке можливе, мабуть, лише в Криму, де співіснували культури з різних кінців континенту.

Найближчі аналоги «купольної будівлі Судацької фортеці» можна побачити в Східній Туреччині, на території колишніх сельджуцьких султанатів. То це спадщина сельджуків?

У східних літописах є згадки про будівництво турками-сельджуками мечеті в Судаку. Відомо, наприклад, що на початку 1220-х років анатолійські торгівці поскаржилися сельджуцькому султану Ала-ед-Діну Кейкубаду на очільника Судака, який тоді, напередодні монгольського завоювання, залежав від половецьких ханів-язичників. Султан вислав армію, розгромив половців і змусив їх відшкодувати збитки скривдженим купцям. Він ще й велів збудувати в зайнятому місті мечеть, а потім повернувся додому. Деякі дослідники вважали, що судацький «храм з аркадою» і є тією самою мечеттю Кейкубада. Проте в XIV і XV ст. сельджуцькими орнаментами прикрашали й кримськотатарські

мечеті, і закладні плити генуезьких фортець, і вірменські монастирі, і палац правителів кримської Готії на Мангупі без участі турок-сельджуків.

Хтось з істориків вважав, що споруда – християнський храм, перероблений на мечеть. Інші – що це сельджуцька мечеть, переоблаштована генуезцями на католицький храм. Треті припускали, що це взагалі не культова будівля, а якась генуезька громадська споруда. Різьблений орнамент, вважали вони, спочатку прикрашав не міхраб, а велике вікно чи вхідні двері, що відкривалися саме в напрямку консульського замку.

Виявилося, що будівля належить не до XIII, а до XIV ст. – отже, версія, що її побудував Ала-ед-Дін Кейкубад не підтвердилася. Але з'ясувалося також і те, що цю споруду будували саме як мечеть.

XIV ст. в історії Судака було сповнене бурхливих подій. За багате портове місто точилася завзята боротьба між двома італійськими морськими республіками – Венецією і Генуєю. Перемогу здобула Генуя, і в 1380-х роках Золота Орда визнала за генуезцями право володіти Судаком, його морським портом і 18-ма селами в судацьких околицях.

Мечеть, про яку йдеться, нині перебуває на території фортеці, за мурами. Проте в XIV ст. генуезька фортеця в Судаку займала лише вершину Кріпосної скелі, а нижній ряд її стін ще не охоплював підніжжя гори. Вочевидь, коли мечеть починали будувати, її фундаменти закладали за межами фортеці, у багатонаціональних житлових кварталах, що стояли впритул до генуезьких укріплень. Однак у 1409 році фортецю було розширено: будівля мечеті опинилася всередині укріплення. За договорами Орди з Генуєю, мусульмани в генуезьких володіннях мали власні суди та власного представника в генуезькій адміністрації, але мати мечеть всередині генуезьких фортець їм заборонялося. Тож, імовірно, після розширення фортеці мечеть, ще недобудовану, передали чи продали генуезцям. Саме тому орнаменти на колонах і вході не завершені. Напевно, генуезцям довелося самим завершувати будівництво, залучивши до цього місцевих майстрів: так могло з'явитися парадне сельджуцьке різьблення з латинським написом про завершення будівельних робіт у січні 1423 року.

Невідомо, як саме італійці використовували приміщення: чи як католицький храм або каплицю, чи як зал для громадських зібрань. Інтер'єр було прикрашено фресками в італійському стилі із зображеннями святих, але в Італії такі розписи робили як у храмах, так і в громадських спорудах.

У 1475 році місто знов перейшло з рук у руки: цього разу його господарями стали турки-османи. Будівлю почали використовувати як мечеть.

З легенд і переказів

Ось як описує її Евлія-челебі: «На східному боці фортеці, у берега моря, є прадавня соборна мечеть султана Баєзида Велі, з кам'яним куполом і кам'яним мінаретом, побудованими з м'якого каменю, що ніби сяє. У цій мечеті є міхраб, знов-таки вирізаний з того каменю, взірцевий та прикрашений, мов хамелеон, і такий, що розум людський дивується».

Автор наводить ще й переказ про те, як якийсь «імператор невірних» знищив у стінах цієї мечеті три тисячі мусульман, котрі зібралися в ній на намаз, і що «тепер на стінах усередині мечеті помітна й видна кров шехідів (мучеників)».

Плями темно-червоної фарби, які насправді є залишками італійських стінних розписів, видно й зараз. Подібна історія – але викладена з протилежного боку – була записана в Судаку в 1578 році зі слів місцевих греків: «Коли генуезці оборонялися від турецької облоги, – говорив оповідач, – майже тисяча їх укрилася у великій церкві, але всі загинули в ній, і турки заклали камінням двері й вікна церкви; а трупи вбитих дотепер ще лежать без поховання».

Ці два перекази – яскравий приклад того, як неоднаково ті самі трагедії минулого відбиваються через віки в народній пам'яті.

Цікаво, що, знов перетворивши будівлю на мечеть та спорудивши на південній стіні міхраб замість дверного прорізу, консульського крісла чи прибудованого до стіни вівтаря, османи не стали зрубувати зі стін ні хреста, ні гербів, ні латинських написів.

Мечеть султана Баєзида (або Падишах-Мечеть, як вона позначена на мапах кінця XVIII ст.) діяла, аж поки в 1771 році Крим не зайняли російські війська. У покинутій османами фортеці був розташований російський військовий гарнізон, і 1778 року стару мечеть перетворили на православну каплицю для солдатів, освятивши її на честь апостола та євангеліста Матфея. Через 38 років у Петербурзі вирішили, що більше немає потреби тримати війська у фортеці, та вивели звідти гарнізон, а каплицю передали німецьким колоністам, які на початку XIX ст. за прошенням російського уряду розселилися в околицях Судака. Так будівля на деякий час стала лютеранським храмом-кірхою. Але згодом німці збудували новий молитовний дім, і культова споруда у фортеці залишалася «нічиєю» до 1883 року, коли влада віддала покинуту занедбану будівлю під храм вірмено-като-

лицькій громаді. Вірмени відремонтували храм, переклали його колонаду і поновили інтер'єр. У їхньому розпорядженні «храм з аркадою» й залишався до революції 1917 року, а в епоху воєнного атеїзму вірменська церковна громада була розігнана, і з 1926 року в середньовічній пам'ятці розмістили музей.

Така дивовижна історія споруди, що протягом шести століть була і мусульманською мечеттю, і католицьким храмом, і православною каплицею, і німецькою кірхою та вірменською церквою. Кому вона тепер належить?

Правильна відповідь, гадаємо, полягає в тому, що тепер ця унікальна пам'ятка – спільне надбання трагічної й захопливої історії Криму. «Храм п'яти конфесій» у Судацькій фортеці є однією з найбільш наочних ілюстрацій взаємодії різних культур на кримській землі.

Судацька фортеця

Запитання і завдання

Скориставшись «Історичною довідкою» (форзац 1, 2) розробіть проєкт на вибір:

- «Середньовічні храми України – свідки історії нашого краю».
- «Історія середньовічних храмів – історія народів України».
- «Середньовічні храми України – осередки культури й освіти».

Список літератури

1. Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999.
2. Арсенян М. Храмовая архитектура армян на территории Украины. – Киев, 2019.
3. Архітектура Львова. Час і стилі / Упорядник і науковий редактор Ю.О. Бірюльов. – Львів, 2000.
4. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – Киев, 1982.
5. Віроцький В. Храми Чернігова. – Київ, 1998.
6. Кагор І., Кагор Л. Львів кризь віки. – Львів, 2004.
7. Кілессо Т.С. Видубицький монастир. – Київ, 1999.
8. Кілессо Т.С. Києво-Печерська лавра. – Київ, 2003.
9. Крикун Е.В. Пам'ятники кримськотатарської архітектури (XIII–XX ст.). – Сімферополь, 1998.
10. Котляр Е. Каменные синагоги-крепости Украины XVI–XVIII в.в. / Источники : Вестник Народного университета еврейской культуры Восточной Украины. – Харьков, «Еврейский мир», № 2, 1998.
11. Кочубинська Т.В. Пам'ятки історії та культури Києво-Печерської лаври. – Київ, 2002.
12. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991.
13. Мандзюк Ф.Г. Володимир-Волинський Свято-Успенський собор : історичний нарис. – Луцьк, 2001.
14. Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. – Київ, 2001.
15. Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – Київ, 2005.
16. Мельник Б. Вулицями старовинного Львова. – Львів, 2002.
17. Могитич І. Церква святого Пантелеймона в Галичі. – «Пам'ятки України», 2001, № 4.
18. Нагребецький А. Шаргород – єврейське містечко. – Вінниця, 2011.
19. Никитенко Н. Святая София Киевская. – Киев, 2008.
20. Нікітенко Н. Мозаїки та фрески Софії Київської. – Київ, 2018.
21. Поп Д., Поп И. Путешествие по архитектурным памятникам Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2007.
22. Постернак В.А. Исмаил Гечиди. История Измаила и его земель в XVI – начале XIX вв. – Харьков, 2015.
23. Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. – Ленинград, 1982.
24. Секиринский С.А. Очерки истории Сурожа IX–XV веков. – Симферополь, 1955.
25. Січкарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської лаври. – Київ, 2000.
26. Софія Київська в новітніх дослідженнях. Колективна монографія / Наук. ред. Н. Нікітенко. – Київ, 2018.
27. Трегубова Т. Мих Р. Львів. Архітектурно-історичний нарис. – Київ, 1989.
28. Троїцька надбрамна церква. 900 років. – Київ, 2008.
29. Хведченя С.Б. Таємниці лаврських святинь. – Київ, 2004.

Навчальне видання

СЕКИРИНСЬКИЙ Дмитро Олександрович

ВЕЛИЧНІ СОБОРИ УКРАЇНИ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Посібник серії «Шкільна бібліотека»
для 7 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

У посібнику використано ілюстрації з інтернет-ресурсів,
на яких не було визначено авторство

Головний редактор *Іван Білах*
Комп'ютерна верстка *Марії Логош*

Формат 70x100¹/₁₆.
Ум.-друк. арк. 11,664. Обл.-вид. арк. 8,6.
Тираж 82 403 пр. Зам. №

ТзОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.

**www.aston.te.ua,
e-mail: tovaston@gmail.com**